श्रीनवनीतप्रियो जयति ।

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणप्रणीतः

श्रीभक्तिहेतुनिर्णयः ।

गोस्वामिश्रीरघुनाथचरणविरचितविवृतिविभूषितः ।

श्रीगोस्वामिकुलावतंसगोस्वामिश्रीजीवनाचार्यात्मजविद्यानुरागिगोस्वामिश्रीमद्रणछोडलालचरणानां निखिलप्रबन्धेन प्रादुर्भूतः

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजीभाई.
" शुद्धाद्वैतविशारद "

शास्त्री चिमनलाल हरिशङ्कर.
"शुद्धाद्वैतरत्न" "साहित्यभूषण"

इत्येताभ्यां संशोध्य गुर्जरगिरानूद्य च

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्

शा. किसनदास पुरुषोत्तमदास 'सुगंधी' त्येतस्य द्रव्यसाहाय्येन संमुद्र्य प्रकाशितः

संवत् १९७८ वल्लभाब्दा ४४३

मूल्यम् ०-८-०

श्री लक्ष्मीश्वर - विद्यामंदिर

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्रीनवनीतप्रियो जयति ।

श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रभुचरणप्रणीतः

श्रीभक्तिहेतुनिर्णयः ।

गोस्वामिश्रीरघुनाथचरणविरचितविवृतिविभूषितः ।

श्रीगोस्वामिकुलावतंसगोस्वामिश्रीजीवनाचार्यात्मजविद्यानुरा-
गिगोस्वामिश्रीमद्रणछोडलालचरणानां
निखिलप्रबन्धेन प्रादुर्भूतः

शास्त्री हरिकृष्ण वीरजीभाई. "शुद्धाद्वैतविशारद" | शास्त्री चिमनलाल हरिशङ्कर. "शुद्धाद्वैतरत्न" "साहित्यभूषण"

इत्येताभ्यां संशोध्य गुर्जरगिरानूद्य च

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तकार्यालयात्

शा. किसनदास पुरुषोत्तमदास 'सुगंधी' त्येतस्य
द्रव्यसाहाय्येन संमुद्य प्रकाशितः

संवत् १९७८ वल्लभाब्दा ४४३

मूल्यम् ०-८-०

श्री लक्ष्मीधर - विद्यामंदिर

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्रीजीवनाचार्यपुष्टिसिद्धान्तपुस्तकभंडारमांथी मलतां पुस्तको.

		रु०	आ०	पा०
१	अवतारमीमांसा हीन्दी	०	१२	०
२	वैष्णवद्विजाह्निक मोटुं	१	०	०
३	वैष्णवद्विजाह्निक नानुं	०	४	०
४	मूर्तिपूजा हीन्दी	०	१२	०
५	आम्नायतत्त्वभास्कर गुजराती	०	४	०
६	वैदिकत्वावैदिकत्वविचार ,, ...	०	२	०
७	गुरुविचारनिरीक्षा ,, ...	०	१	०
८	उपदेशमीमांसा ,, ...	०	१०	०
९	प्रस्थानरत्नाकर...	०	८	०
१०	सेवाफल	१	०	०
११	निरोधलक्षण	१	०	०
१२	ब्रह्मवाद	०	२	६
१३	शारदामठधर्मप्रकरणान्यायनीहारभास्कर	१	०	०
१४	शंकरजयन्तीव्याख्यानमालानुं अवलोकन	०	१४	०
१५	जलभेद	१	०	०

आ शिवायनां बीजां पण दरेक प्रकारनां सांप्रदायिक तथा अन्य पुस्तको मलशे.

मोहमय्यां

'मणिलाल इच्छाराम देसाई' इत्यनेन स्वीये

'गुजराती' मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिताः ।

कोट सासुनबिल्डिंग नं० ८

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

॥ श्रीकृष्णः ॥

પ્રસ્તાવના.

શ્રીમદાચાર્યચરણે સુબોધિન્યાદિ ગ્રન્થોમાં સ્થલે સ્થલે નિઃસાધનતાનું સ્વરૂપ દર્શાવી શુદ્ધ નિઃસાધન પુષ્ટિમાર્ગ સ્થાપન કર્યો. શ્રીપ્રભુચરણે પણ વિદ્વન્મંડનાદિકમાં અનુગ્રહબલની પ્રશંસા કરી અન્ય ગ્રન્થોમાં નિઃસાધન પુષ્ટિમાર્ગનું પ્રતિપાદન કર્યું. તદપિ સાધનવાક્યો વાંચી પુષ્ટિમાર્ગીય સુન્દર નિઃસાધનતાનો વિપ્લવ ન કરી દે આ હેતુથી આ ભક્તિહેતુગ્રન્થ રચી કેવલાનુગ્રહથી જ ભક્તિ લભ્ય છે, અનુગ્રહેતર કોઇ પણ સાધન ભક્તિજનક નથી, એમ સચોટ પ્રતિપાદન કર્યું. આ ગ્રન્થ યોગ્ય સમયે પ્રકટ થાય છે, જે સમયે કઇએક જનો સાધનવાક્યોના સંભ્રમમાં પડ્યા, ફલરૂપ સાધનવાક્યોનો વિપર્યય કરી સાધનબલપ્રાપ્ય ભક્તિ છે, એવું ઉત્પથજ્ઞાન પ્રકટવા માંડ્યું, નિઃસાધનતાના (ઉપોદ્ઘાતમાં દર્શાવ્યા મુજબ) સુન્દર સ્વારસ્યનો વિપ્લવ કરવાની તૈયારી થઈ આવા સમયમાં ભક્તિહેતુદર્શક શાસ્ત્રીયગ્રન્થમુદ્રણ સંપૂર્ણ લાભકારી નિવડશે.

આ ગ્રન્થની વિત્તજાસેવા નામસેવાપ્રિય **શ્રીયુત્ કીસનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સુગન્ધીએ** કરી છે. આવી રીતે જો અન્ય પણ અનુસરે તો સંપ્રદાયનું અવશ્ય હિત થાય.

ખરેખર આ કાર્યાલય ઉપર શ્રીમદ્ગોસ્વામિબાલકોની તેમ જ વિદ્વદ્વર્ગની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે, એમ અમે આનન્દપૂર્વક કહી શકીએ છીએ. જેના પરિણામે અમોને વારંવાર સાહિત્યસાહાય્યદાન વિનામુશ્કેલીએ મળ્યા કરે છે. આ સમયે વિવિધ સાહાય્ય આપ્યું તેમનો ઉપકાર અવિસ્મરણીય છે. તથાપિ શબ્દોમાં પ્રકટ કરવાની નવ્ય રૂઢિને અનુસરીએ.

(૧) શ્રીમદ્ગોસ્વામિ શ્રી ૬ તિલકાયિત **શ્રીગોવર્ધનલાલજી મહારાજના** વિદ્યાવિભાગમાંથી વે. શા. સં. પંડિતજી નંદકિશોર શાસ્ત્રીજીએ ચાર પ્રતિસહ સંવાદિત કરવાનો પ્રબંધ કરી આપ્યો.

(૨) **શ્રીજીવનેશપુસ્તકાલયમાંથી** બે પ્રતિ મળી.

(૩) શ્રીદાઉમંદિરસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિ શ્રી ૬ **શ્રીદ્વારિકેશલાલજી** મહારાજે સ્વસંગ્રહમાંથી બે પ્રતિ ઉતારવા દીધી.

(૪) તેમ જ વકીલ શ્રીયુત **તલીવાલાભાઇએ** સ્વોપલબ્ધ નવ પ્રતિનો મહત્સંગ્રહ સોમંગ આપ્યો.

(૫) ભગવચ્છાસ્ત્રનિષ્ણાત વે. શા. સં. શાસ્ત્રીજી **મગ્નલાલભાઇએ** પ્રતિદ્વય અર્પી મુદ્રણકાર્યમાં સાહાય્ય વિતર્યું.

આ સર્વેનો ઉપકાર અન્તઃકરણપૂર્વક માનીએ છીએ, અને આવી રીતે પુનઃ પુનઃ સાહાય્ય કરી જેઓ સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યને પટારાવશ કરી કીટપતંગમુખપાત કરાવનાર છે, તેમને સચોટ દૃષ્ટાન્ત બેસાડશે, એવી આશા રાખીએ છીએ. આ શ્રમ શ્રીપ્રભુચરણના ચરણકમલમાં અર્પી વિરમીએ છીએ.

શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણ વીરજીભાઈ,
"શુદ્ધાદ્વૈતવિશારદ."

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર ભટ્ટ,
"સાહિત્યભૂષણ" "શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન."

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ઉદાહાર.

હું એક વખત મુંઝાયો કે—ભક્તિનું કારણ કેવલ અનુગ્રહ જ માનીએ, પરંતુ અનુગ્રહ ક્યારે થાય ક્યારે નહિ, એમ અનિશ્ચિત હોવાથી યથાર્થ રીતે ભક્તિમાં પ્રવૃત્તિ નહિ થાય, **સદાચારનો ઉચ્છેદ થઇ જશે. સર્વ આળસુ બની જશે.** અનુગ્રહ નિત્ય ધર્મ છે, તેથી સર્ગના આરંભમાં જ સર્વને મોક્ષ મળતાં હાલ ભક્તોનાં દર્શન પણ નહિ થાય. **માટે અનુગ્રહની મદદથી શ્રવણાદિ ધર્મથી ભક્તિ થાય છે.** એમ માન્યા વગર છુટકો નથી. શ્રીસુબોધિનીજીમાં ભક્તિવર્દ્ધિનીમાં એકાદશસ્કંધમાં અનેક સ્થલે સાધન વાક્યો જોવામાં આવે છે, તે અનુગ્રહ જ કારણ માનતાં વ્યર્થ થશે.

આવી જાતની મુંઝવણ દૂર કરવા માટે જ ભક્તિહેતુનો ઉપક્રમ છે. ધર્મ અને ધર્મી વસ્તુતઃ એક જ છે. ભેદસહિષ્ણુ અભેદ ધર્મ અને ધર્મીનો છે.[1] ધર્મ ઉપર જ ભાર મુકી ધર્મ જ ફલનું કારણ છે એવા જૈમિન્યાદિ આગ્રહી મતનું નિરાકરણ કરી ભગવાનનું જ સર્વકર્મ-કારયિતૃત્વ સર્વફલદાતૃત્વ અને તેમનાથી પુરુષાર્થસિદ્ધિ એવું સિદ્ધ કર્યું છે. આ પ્રમાણે ધર્માચરણ અને ધર્મફલદાતૃત્વ ઉભય પ્રભુમાં આવ્યું. ધર્મમાં નહિ. સાધનમાં નહિ. હવે બ્રહ્મવાદનો આ એક મર્મ પણ ભૂલાવવો ન જોઇએ, કે શબ્દને સાંભળ્યા પછી પુરુષની કાર્યમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિ કરાવનાર સ્વરૂપ[2] નહિ, અભિપ્રાયજ્ઞાન નહિ, ભાવના નહિ, અભિધા નહિ, આજ્ઞા નહિ, ઇષ્ટસાધનતાજ્ઞાન પણ નહિ, પરંતુ તેમાં પ્રવર્તક શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે. સર્વ સાધનવાક્યો સાંભળીએ પણ કાર્યતાદિ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી ક્રિયાબલ અર્પી તેમાં પ્રવર્તક તો બ્રહ્મવાદના નિયમ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર જ થયા. ત્યાં સાધન પોતાનું શું બલ કરી શકે? કે જીવબલ શું ચાલે?

આમ સાધનવાક્યો પ્રવર્તક નહિ. પણ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર વા [3]શ્રીકૃષ્ણાસ્ય જ પ્રવર્તક થયા.

કારણ છતાં કાર્ય ન થાય એ અન્વયવ્યભિચાર. કારણ ન છતાં કાર્ય થાય એ વ્યતિરેક-વ્યભિચાર કહેવાય. શ્રવણાદિ સાધનો છતાં ભક્તિ ના મળે, સાધનો નહિ છતાં ભક્તિ મળે, આમ અન્વય અને વ્યતિરેક ઉભયથી વ્યભિચારી કારણ શું કાર્ય કરી શકે? સાધનો એ વ્ય-ભિચારી કારણ હોઇ ભક્તિ ઉત્પન્ન કેમ કરી શકે? આ રીતે સાધનો એ ભક્ત્યુત્પત્તિમાં વ્યભિચારી હેતુ છે. તેથી સાધનોથી ભક્તિ થાય છે એવું કોઈનાથી કહી શકાય નહિ.

ત્યારે સાધનોની ગતિ વિચારીએ. પુષ્ટિ અને મર્યાદા આવા બે માર્ગ પ્રભુએ સ્વપ્રાપ્તિ માટે પ્રકટ કર્યા છે. જે જીવોનો મર્યાદામાં અંગીકાર, તેમનો સાધનક્રમથી ઉદ્ધાર. શિશુપાલ

---

१ धर्मं जैमिनिरत एव ३-२-४०. पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्.

२ स्वरूपम्=प्रवृत्तिपरवाक्यस्वरूपम् । अभिप्रायज्ञानम्=लौकिकवाक्ये वक्तुस्तात्पर्यज्ञानम् । वेदवाक्ये पुरुषानङ्गीकाराच्छब्दनिष्ठाभिप्रायज्ञानम् । भावना=आख्यातनिष्ठा आर्थी भावना । अभिधा=लिङ्गनिष्ठा शाब्दी भावना । इष्टसाधनता=इष्टवस्तुसाधनताज्ञानम्.

૩ શ્રીવલ્લભાચાર્ય.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

જેવા આસુરને પણ મુક્તિ અર્પનાર શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને મુચુકુન્દનો ઉદ્ધાર કરવો અશક્ય ન હતો, પણ સાધનો કરી અપર જન્મમાં સ્વપ્રાપ્તિ થવાની આજ્ઞા કરી. આમ સ્વતંત્રેચ્છ પ્રભુ મર્યાદામાં યથા તથા પ્રવૃત્તિ કરાવી તેને તેવાં ફલ અર્પશે, એટલે શાસ્ત્રોચ્છેદ નહિ થાય, અને સાધનો નિષ્ફલ નહિ જાય. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સ્વપ્રમેયબલથી ઉદ્ધાર એટલે ત્યાં સાધન-નિરપેક્ષતા. સૃષ્ટિના આરંભમાં–સાધન જ્યારે ન મળી શકે એવી સ્થિતિમાં–જીવની ભક્તિમાં જે પ્રવૃત્તિ થઇ તે કોઈપણ સાધનની અપેક્ષારહિત અનુગ્રહથી જ થઈ. તે વખતે જે પ્રભુએ નિઃસાધન જીવોની ભક્તિમાં પ્રવૃત્તિ કરાવી, તે જ શ્રીગોપીજનવલ્લભ આ સમયે નિઃસાધન જીવને ભક્તિનું દાન કરશે.

तस्मादाद्यप्रवृत्तिर्या भक्तावनुपपत्तितः । केवलानुग्रहात्सेति मन्तव्यं प्रतिवादिना ॥

આધુનિકોનો મર્યાદાપુષ્ટિમાં અંગીકાર છે. તો સાધનો કર્યા વિના કેમ ચાલે ? એ પણ વિચારણીય છે.

શ્રીપ્રભુચરણ સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે પુષ્ટિ એટલે અનુગ્રહ. અનુગ્રહ એ પ્રભુનો નિત્ય ધર્મ છે, અનિત્ય નથી. ઇતરાનપેક્ષ ભગવદનુગ્રહમાર્ગ પણ નિત્ય જ થયો. આ અનુગ્રહ ઇચ્છાને અધીન છે. અનુગ્રહ અને ઇચ્છા ઉભય નિત્ય પણ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો છે. 'यस्यानुग्रह-मिच्छामि' આ વાકયમાં ઇચ્છા અને અનુગ્રહ સ્પષ્ટ ભિન્ન દર્શાવ્યાં. સર્ગાદિસર્વકરણ જ્યાં ઇચ્છાધીન ત્યાં અનુગ્રહકરણ પણ ઇચ્છાધીન જ, જ્યારે, જે પ્રકારે, જેણે, જેમાં, જે થાય, ત્યારે, તે પ્રકારે, તેણે, તેમાં, તે થાઓ, એવી પ્રભુ ઇચ્છા સૃષ્ટિપૂર્વજ હતી. એ ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત છે. તો મર્યાદામાં અંગીકૃતિ અને પુષ્ટિમાં અંગીકૃતિ કરી ઉદ્ધાર કરવો એ જીવ-કૃતિસાધ્ય કે ભગવદિચ્છાસાધ્ય ?

જો ભગવદિચ્છાસાધ્ય હોય તો પછી કોઇ પણ કાર્ય જીવકૃતિસાધ્ય કયાં રહ્યું ?

મર્યાદામાં પણ ભક્તિ સાધનબલસાધ્ય નથી. મર્યાદામાર્ગમાં પણ અનુગ્રહથી જ ભક્તિપ્રાપ્તિ. જો અનુગ્રહ વિના સાધનબલથી જ તેમાં ભક્તિ મળે તો પછી પ્રવાહ-માર્ગીયને પણ થવી જોઇએ, કારણ કે સાધનબલ ઉભયમાર્ગમાં સમાન જ છે. પણ તે પ્રવાહમાર્ગમાં ભક્તિ નથી થતી. માટે મર્યાદામાં પણ સાધનમાં સાધ્યક્ષમત્વ પ્રભુ અર્પે, પ્રભુ કર્તવ્યજ્ઞાન અર્પી જીવને પ્રેરે, ત્યારે જ તે ભક્ત્યુત્પાદક બને, એટલે સાધનો સ્વતઃ નહિ પણ ભગવદનુગ્રહથી જ ભક્ત્યુત્પાદક થયાં. નિર્બલ અશ્વને મંત્રાદિકથી શક્તિ અર્પી ઘોડેસ્વારને સ્વારીની શક્તિ અને માર્ગનું ભાન ઉભય કરાવી પ્રાપ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે; તેમાં અશ્વ અને ઘોડેસ્વારના બલનું પરિણામ જાણવું, કે શક્તિદાતાના બલનું પરિણામ જાણવું ? અત્ર યથા શક્તિદાતાના જ બલનું પરિણામ છે, તેમ સાધનાશ્વમાં બલ અર્પી સાધન-વાદિને ઉભય બલ અર્પી પ્રાપ્ય સ્થાને પમાડનાર શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર છે, એવું જો સમજીએ તો સાધનો ઉપરની શ્રદ્ધા શ્રીગોપીજનવલ્લભમાં આવતાં કૃતકૃત્ય થઈ જવાય, અને સ્વાશક્તિ સ્ફુરતાં દૈન્ય જ સ્ફુરે.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

સાધનવાદી ! જો તું બ્રહ્મવાદી હો તો તારા મતનો તોલ કર. "શ્રવણાદિક કરવાની આજ્ઞા છે માટે અમે સાધનો કરીએ છીએ" એવી માન્યતા રાખીએ તો આજ્ઞાપ્રેરકવાદી પ્રભાકરના મતમાં પેસવા જેવું છે. અને આપણા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રપ્રવર્તકત્વસિદ્ધાન્તને કચરીએ છીએ. "શ્રવણાદિક કરતાં કરતાં ભક્તિ થશે" આવા ઇષ્ટસાધનતાજ્ઞાનથી જો સાધનો કરીએ તો નૈયાયિકના મતમાં પ્રવેશ થાય છે. માટે "સાધનોમાં સાધ્યક્ષમત્વ અર્પી કાર્યતાદિજ્ઞાન અર્પી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર સાધનો કરાવે છે માટે સાધનો થાય છે." આમ પ્રમેયબલ માનતાં ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તમાં નિઃસાધનતા ખુલ્લી જ તરી આવે છે.

અર્થાત્ પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ જ અવશિષ્ટ રહ્યો. તે ચાહે તો સહસા નિઃસાધન ઉદ્ધાર કરે. વા ચાહે તો સાધનોમાં અને જીવમાં બલ અર્પી સસાધન ઉદ્ધાર કરે, આમ ઉભયતા જીવની નિઃસાધનતા કેવી સુંદર દેખાય છે?

સાધનબલવાદીને દૈન્યાવિર્ભાવ ન જ થાય. એટલું નહિ પણ તે શ્રીકૃષ્ણના સર્વશક્તિદાતૃત્વરૂપી ભક્તિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તને કચરે છે. અન્યમતમાં પેસે છે. નિઃસાધનતાનો વિપ્લવ કરે છે.

ભક્તિમાર્ગની આજ્ઞા મુજબ સાધનસહિત ભક્ત પણ સ્વસાધનબલનું અભિમાન ત્યજી પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ કરે તો તેનું શ્રેય થાય, આમ સત્યપિ સાધને જે માર્ગમાં વિશ્વાસાવલંબનનો ઉપદેશ, ત્યાં નિઃસાધન જીવોનું વિશ્વાસૈકાવલંબન પુષ્ટિમાર્ગીય દૃષ્ટિથી સહસ્રકોટિ ઉત્તમ છે. मयि चेदस्ति विश्वासः श्रीगोपीजनवल्लभे । પુષ્ટિમાર્ગની એ જ રમણીયતા છે. ઇચ્છાધીન જેનો સર્વ સિદ્ધાન્ત છે, સર્વ પ્રવર્તક શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર છે એ જેનું હાર્દ છે, આ જ હેતુથી વિશ્વાસ જ જેનો સર્વોપરી માર્મિક સિદ્ધાન્ત થઈ રહ્યો છે, સાધન કર્યા છતાં પણ એ બલાભિમાન હૃદયમાં જરા પણ ન પેસે, એ માટે દૈન્ય જ જ્યાં અપેક્ષિત છે. આવા રમણીયમાર્ગમાં સાધનોના સ્વારસ્યાજ્ઞાને સાધનોપદેશ કરવા બેસે એ પુષ્ટિમાર્ગીય સૂક્ષ્મ માર્મિક સિદ્ધાન્તોને વિપરીત કરે છે એવું 'ભક્તિહેતુનિર્ણય' ગ્રન્થ વિના કોણ સમજાવે?

શાસ્ત્રી હરિકૃષ્ણ વીરજીભાઈ,
"શુદ્ધાદ્વૈતવિશારદ."

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર,
"સાહિત્યભૂષણ, શુદ્ધાદ્વૈતરત્ન."

દોલોત્સવ,
સંવત ૧૯૭૯,

તા૦ ક૦—અમારા સાંભળવા પ્રમાણે આ ગ્રન્થ ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીની ટીકા વિરાજે છે, તે જો કોઇને ઉપલબ્ધ થાય તો આ કાર્યાલય તરફથી બહાર પાડવા વિચાર છે, તેથી શ્રીજીવનાચાર્યપુષ્ટિસિદ્ધાન્તકાર્યાલય, લાલબાવાનું મંદિર ભૂલેશ્વર **મુંબઈ.** આ ઠેકાણે મોકલી આપવા કૃપા કરવી. છપાઈ ગયા પછી તેમને પહોંચતી કરવામાં આવશે.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्री लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर,
देवप्रयाग (गढ़वाल-हिमालय)
व्यवस्थापक पं. चक्रधर जोशी

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीनवनीतप्रियो जयति ।

श्रीविट्ठलेश्वरप्रभुचरणविरचितः ।

श्रीभक्तिहेतुनिर्णयः ।

श्रीमद्रघुनाथचरणविरचितविवृतिसमेतः ।

ब्रह्मादिदुर्लभकथं राधामानापनोदकं कृष्णम् ।
तदनुग्रहैकलभ्यां भक्तिं च नुमस्तदीयाँश्च ॥ १ ॥

नन्विदमनेकप्रमाणविसंवादीव भाति, यदनुग्रहेतरसाधनासाध्यत्वं भक्तौ । तथा हि एकादशस्कन्धे एकोनविंशे 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्युपक्रम्य 'इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः । एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यत' इत्यत्र भगवद्धर्माणां यागदानादेश्च भक्तिहेतुत्वं श्रूयते । तत्रैव पूजाप्रकारमुक्त्वा 'भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत मामि'ति भगवतोक्तम् । दशमस्कन्धे

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

भक्तिहेतुविवृतिः ।

श्रीरघुनाथचरणविरचिता ।

नमो भक्तिरसास्वाददात्रे वल्लभसूनवे ।
कलिकल्मषघातिन्यै तद्वाण्यै च नमः सदा ॥

भक्तेरसाधारणकारणं निश्चिकीर्षवो नुतिरूपं मङ्गलमाचरन्ति—ब्रह्मादीति । उत्तमाधिकारिणामपि ब्रह्मादीनां श्रोतुं दुर्लभा कथा यस्य । राधायां मानं चित्तसमुन्नतिमपनुदतीति तथा । तं कृष्णं नुमः स्तुम इत्यर्थः । किञ्च, तस्यैव कृष्णस्यैवानुग्रहेणैवैकेन लभ्यां प्राप्याम् । इदमेवाग्रे विवादकारणसंशयबीजवाक्यं ज्ञेयम् । भक्तिं च नुमः तदीयांश्च तस्यैवानन्यभक्तानित्यर्थः ।

अनुग्रहेतरयागादिसाधनानामेव भक्तिहेतुत्वमिति वादी शङ्कते—नन्विति । अनुग्रहैकलभ्यां भक्तिमिति यद्वचनमुक्तं तत् 'श्रद्धामृतकथायां मे' इत्यादिवक्ष्यमाणैरनेकैर्बहुभिः प्रमाणैः शब्दरूपैः सह विसंवादीव विरुद्धार्थकमिव भातीति । इवशब्देन तत्त्वापरिचयः सूचितः ।

---

१ साध्यते इति "क" पुस्तके.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सप्तचत्वारिंशे च 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इत्युद्धववाक्ये दानादेस्तथात्वमुच्यते। 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इत्यत्र पापाभावस्यापि तथात्वमुच्यते । एकादश एव 'यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् । स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तन्ममाख्यातुमर्हसी'तिप्रश्ने, वर्णाश्रमधर्मान्निरूप्य 'इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् । सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं लभतेऽचिरादि'त्युपसंहारात्पूर्वोक्तधर्माणां भक्तिहेतुत्वं निश्चीयते ।

न च भक्त्युत्पत्तौ स्वरूपयोग्यतासंपादकत्वेन धर्मेषु तद्धेतुत्वमुपचर्यत इति वाच्यम्, जीवत्वेनैव तत्र स्वरूपयोग्यत्वात्सर्वेषाम्, 'देवोसुरो मनुष्यो वे'ति वाक्यात्। आगन्तुकधर्माणां क्वचिदपि तत्संपादकत्वादर्शनाच्च । धर्मवतामपि भक्त्यभावेन व्यभिचारादकारणत्वं चेद्ब्रवीति भवान्, तदा धर्मसहकारित्वमनुग्रहस्याङ्गीकरोतु । न हि सहकारिविरहेण कार्याभावोऽकारणतासंपादकः, दण्डादेरपि घटादौ तथात्वप्रसङ्गात् । 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्' 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय' 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनमि'त्यादिवाक्यैर्वैपरीत्यश्रवणाच्च भक्तौ धर्मसंपत्तिर्हेतुर्भक्तिरनुग्रह इति युक्तमुत्पश्यामः ।

ननु घटादिकार्ये यथा दण्डत्वमेव कारणतावच्छेदकम्, न दृढत्वम्, तस्य स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वात्, एवमत्रापि भक्त्युत्पत्तिं प्रत्यनुग्रहस्यैव कारणत्वम्, न तु धर्मादीनामपि । तेषां स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेनान्यथासिद्धत्वादौपचारिकं कारणत्वमिति चेत्तत्राह—न चेति । जीवत्वेनैवेति । जीवत्वमेव स्वरूपयोग्यतावच्छेदकम्, न तु धर्मादिमत्त्वपीति भावः । 'देवोसुरो मनुष्यो वे'ति सामान्येन निर्देशादित्यर्थः । आगन्तुकेति । साहजिकाच्छिद्रत्वादिकं घटादिषु जलाहरणादियोग्यतासम्पादकं नत्वन्तरोत्पन्ननीलपीतादि यथा, तथात्रापि जीवत्वस्यैव तथात्वं न धर्मवत्त्वस्यापीति भावः ।

ननु धर्मवत्त्वादिहेतोर्भक्तिमत्त्वसाध्याभाववद्वामित्वेन व्यभिचारादसाधकोयं हेतुरिति यत्तव मतं तन्न सम्यक् । यतोस्माभिरनुग्रहस्य धर्मादिसहकारित्वमुच्यते, घटादिकार्ये दण्डादेरिव । अतः सहकार्यभावनिबन्धनकार्याभावो न कारणताहानिदः । तथा सति दण्डादेरप्यकारणत्वं स्यात् । पूर्वमनुग्रहसहकृतो धर्मो हेतुरिति वादी साम्प्रतमनुग्रहस्य तोषरूपत्वमङ्गीकृत्य तत्र भक्तिर्हेतुरिति वैपरीत्यमङ्गीकृत्य तस्यां भक्तौ धर्मो हेतुरित्यभिप्रेत्याह—भक्त्यैवेत्यारभ्य उत्पश्याम इत्यन्तेन ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

न च धर्मरहितानामपि भक्तिदर्शनान्नैवमिति वाच्यम्, कार्येण जन्मान्तरीयतदनुमानसंभवात् । न चान्योन्याश्रयः । वाचनिकं ह्येतत् । पूर्वोक्तवाक्यैरसन्दिग्धधर्मकारणतानिश्चयात् ।

न चानुग्रहहेतुत्वेन तद्धेतुत्वं तेषूच्यत इति वाच्यम्, एवंबोधकप्रमाणाभावात्, साक्षात्तत्कारणत्वबोधकस्योक्तत्वात् ।

किञ्च, अनुग्रहो नाम धर्मान्तरं फलदित्सैव वा? । नाद्यः, मानाभावात् गौरवाच्च । नेतरः, तस्या नित्यत्वेन तत्सहकार्यनङ्गीकाराच्च, सर्गादौ एव भक्तिसंभवेनाधुनैव भक्तिमत्त्वानुपपत्तेः । तस्या मुक्तिचरमकारणत्वेन तेषां द्वितीयजन्मासंभवेनाधुनिकभक्तदर्शनानुपपत्तेश्च । आद्यपक्षेपीदं दूषणं ज्ञेयम् । भगवद्धर्माणां नित्यत्वाङ्गीकारात् । तस्य जन्यत्वोक्तौ तु परमतप्रवेशः । धर्माणामेव तज्जनकत्वसंभवात् । इच्छायास्तथात्वे पूर्वो-

---

धर्मस्यानैकान्तिकत्वमाशङ्क्य समाधत्ते—न चेति । कार्येणेति । भक्तिरूपकार्येणेत्यर्थः । तदनुमानं भक्तिहेतुधर्मानुमानम् । व्याप्तेरव्यभिचारघटितत्वाद्धेतोरव्यभिचरितत्वग्रहे जन्मान्तरीयधर्मसिद्धिः, जन्मान्तरीयसिद्ध्यधीनश्चाव्यभिचारग्रह इत्यन्योन्याश्रयलक्षणो दोषो ज्ञेयः । वाचनिकमिति । अन्योन्याश्रयदोषस्तदोच्येत यदि अनुमानैकसमधिगम्यं भक्तिहेतुत्वं धर्मस्य स्यात् । न त्वेवमस्ति, किन्त्वेतज्जमान्तरीयधर्मरूपकारणज्ञानं वाचनिकं शाब्दमित्यर्थः । स च शब्दो 'जन्मान्तरसहस्रेष्वि'त्यादिकः ।

ननु धर्मस्य स्वाव्यवहितकार्यानुग्रह एव हेतुत्वं युक्तं, न तु व्यवहितेऽपीत्यत आह—न चेति । यद्वा, अनुग्रहस्य हेतुत्वे सिद्धे तद्धेतुत्वं भक्तिहेतुत्वं तेषु धर्मेषु नोच्यत इति न च वाच्यमिति योजना । प्रमाणाभवादिति । अनुग्रहस्य साक्षाद्धर्मजन्यत्वम्, अनुग्रहद्वारा धर्माणां भक्तिहेतुत्वमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाजनकं किमपि नास्तीत्यर्थः । प्रत्युत साक्षात्कारणत्वे प्रमाणसद्भवात् । तानि च प्रमाणानि मूल एवोदाहृतानि 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्यादीनि । धर्मजन्योनुग्रह इति वादिनामनुग्रहस्य किं संस्कारादिवज्जन्यधर्मरूपत्वमिच्छारूपत्वं वेति विकल्प्यैकैकशो दूषयति—किञ्चेत्यादिना । नाद्य इति । प्रयाजादिजन्यापूर्ववदनुग्रहोपि जन्यधर्म एवास्मिन्नर्थे प्रमाणानुपलब्धेः । अनुपपत्त्यभावेप्यक्लृप्तपदार्थकल्पने गौरवदोषप्राप्तिरतो न प्रथम पक्षः । नेतर इति । इतरः फलदित्सापक्षः । तस्या इति । भगवदिच्छाया नित्यत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धम् । तादृश्याश्चानित्यधर्मकारणसहकारित्वं विरुद्धम् । न हि नित्यस्यानित्यकारणसहकारित्वं क्वचिद् घटपटादिषु दृष्टचरम् । दूषणान्तरमाह—सर्गादाविति । यो जीवोग्रे भक्तो भावी सोपि सृष्ट्यारम्भ एव मुक्तिचरमकारणभक्तिं प्राप्य मुक्त एव स्यान्नत्विदानीमुपलभ्येतापि । तत्कारणेच्छायाः सर्वदा सत्त्वादित्यर्थः । आद्येति । अनुग्रहो भगवद्धर्मविशेषः कश्चनेत्यस्मिन्नपि पक्षे भगवद्धर्माणां नित्यत्वेन सर्गादावेव मुक्तिसंभवेनाधुनिकभक्तदर्शनानुपपत्तिरितिभावः । तस्येति, भगवद्धर्मानुग्रहस्य, जन्यत्वकथने परेषां भगवद्दृष्टिबहिर्मुखानां मते सिद्धान्ते प्रवेशः स्वीकारो भवेदिति शेषः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

क्तदूषणापत्तिः । नित्यत्वात्तस्याः । तस्याश्च ज्ञानजन्यत्वनियमेन नित्यसर्वविषयकज्ञानवदिच्छायाश्च जन्यत्वमनुपपन्नम् । किञ्च, अनुग्रहस्यानियतत्वे निःशङ्का तदर्थिप्रवृत्तिर्न स्यात् । स्वविषयकानुग्रहास्तित्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्, ज्ञाने च प्रवृत्त्युच्छेदः । तथा च, 'यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहे'त्यादिना तदर्थं व्यासस्य श्रीमद्भागवते प्रवृत्तिरित्युक्तिश्च विरुद्धा स्यात् । किञ्च, त्वदुक्तरीत्या शास्त्रार्थज्ञाने श्रौतविधिनिषेधाङ्गीकारानुपयोगज्ञानाद्भक्त्यर्थिषु सदाचारोच्छेदप्रसङ्गः । न चेष्टापत्तिः । भक्त्यतिशयोत्तरकालीनत्वादेवंभावस्य ।

किञ्च, जनकत्वमप्यनुग्रहं प्रति धर्माणामेव वाच्यं नत्विच्छायाः, तस्याश्च नित्यत्वादेव **पूर्वोक्तदूषणस्य** सर्गादावेव मुक्त्यापत्तिरूपस्य प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । अत्र हेतु**र्नित्यत्वात्तस्या** इति । ननु भवत्वनित्यत्वमिच्छायास्तथा सति नोक्तदूषणापत्तिरिति चेत्तत्राह—**तस्याश्चेति** । इच्छाया जन्यत्वोक्तौ जनकत्वं तु तत्समानाधिकरणसमानविषयज्ञानस्यैव वाच्यं, तच्चानुपपन्नम् । भगवन्निष्ठयोस्तयोर्नित्यत्वं सर्वविषयकत्वं च धर्मिग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः । जन्यत्वे बाधकान्तरमाह—**किञ्चे**त्यारभ्य **तथात्वं चाग्र** इत्यन्तेन । **अनुग्रहस्येति** । अनुग्रहस्य जन्यधर्मान्तरत्वमाश्रित्येदं वचनम् । **अनियतत्वे** किञ्चिद्धर्मस्य व्याप्यत्वज्ञानाभावे तद्व्यापकानुग्रहस्यानुमातुमशक्यत्वा**न्निःशङ्का** तदधीनभक्त्यर्थिप्रवृत्तिर्भक्तौ न स्यात् । धूमादर्शने पर्वतीयवह्न्यर्थिप्रवृत्तिवदित्यर्थः । तदेव स्पष्टीकर्तुमाह—**स्वविषयके**ति । ननु भक्तौ पक्षपातश्रद्धातिशयत्वादिना तत्कारणानुग्रहास्तित्वं ज्ञायतां ततो न कापि प्रवृत्तौ अनुपपत्तिरिति चेत् तत्राह—**ज्ञाने चेति** । भक्तिसाधन इति शेषः । भक्तिकारणानुग्रहास्तित्वनिश्चये अनायासेनैव सेत्स्यन्त्यां भक्तौ कायक्लेशसाध्ये श्रवणादौ साधने न कोपि प्रवर्तेतेति भावः । **श्रीभागवते** व्यासस्य भक्त्यर्थितया प्रवृत्तिवचनं विरुद्धं स्यादतः प्रमाणविरुद्धोप्ययमर्थो ज्ञेयः । दूषणान्तरमपि आह—**किञ्चेति** । अनुग्रहैकलभ्यत्वमेव भक्तौ न साधनसाध्यत्वमपीति या त्वदुक्ता रीतिस्तया प्रणालिकया शास्त्रार्थज्ञाने उच्यमाने तदभिनिविष्टस्य कर्तव्याकर्तव्ययोरर्थयोर्विधायकनिषेधकशास्त्रयोरुपयोगो न स्यादेव, अकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः । एवं गुरुशिष्यपरम्परया भक्तिमुपादित्सूनां सन्ध्यावन्दनादिशिष्टाचारोच्छेदः स्यात्, स न्याय्यो न भवतीत्यर्थः ।

ननु सर्वात्मभावपूर्विकानन्यभक्तौ सर्वधर्मत्यागे समीहितसिद्धिरिति चेत्तत्राह—**न चेति** । **भक्त्यतिशयो** भक्त्युद्रेकः, तदनन्तरं स्वयमेव जायमानत्वात् । **एवंभावस्य** सर्वधर्मत्यागपूर्वकावस्थानस्य । ज्ञानपूर्वकं तथाचरणे प्रत्यवाय एव । तथा च स्मर्यते, 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोपि न मे प्रिय' इति । अस्मिन्नर्थे प्राचीना-

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अत एव भरतस्यातथात्वम् पूर्वं, तथात्वं चाग्रे । तस्मादकामोपहताखिलवर्णाश्रमधर्मैरनेकजन्मसञ्चितैः सत्त्वशुद्धावञ्जनाभ्यासजनितनयनतिमिरोपहतौ वस्तुतत्त्वज्ञानमिव भगवद्भक्तिरेव परमपुरुषार्थ इति शास्त्रार्थज्ञानम् । ततस्तदर्थमेव वर्णाश्रमधर्मकरणे भगवद्भक्तिः, तया चानुग्रहः, तेन च मुक्तिरिति राजवर्त्मविदुषां विदुषां न ज्ञानधनमोषः कथञ्चनेति स्थिते—

वदामः । त्वदुक्तचित्तशुद्धावप्येकेषां ज्ञानमार्गिता, केषाञ्चिद्भक्तिनिष्ठतैवेत्यत्र को हेतुरित्युच्यताम् । न च शुद्धौ तारतम्यं वाच्यम् । तत्तुल्यता, यतो ज्ञानस्याप्यन्यथोत्पत्तिर्न स्यादिति विचारय ।

तस्मादाद्यप्रवृत्तिर्या भक्तावनुपपत्तितः ।
केवलानुग्रहात् सेति मन्तव्यं प्रतिवादिना ॥

चरितं प्रमाणयन्ति । **अत एवेति** । **भरतस्य** जडभरतस्य, **अतथात्वम्** सर्वधर्मत्यागाकरणम् , **पूर्वं** राजशरीरदशायाम् । **तथात्वं** सर्वत्यागपूर्वकमवस्थानम् , **अग्रे** पश्चात् ब्राह्मणदशायाम् । स्वमतमुपसंहरति भक्तेः साधनसाध्यत्ववादी, **तस्मादिति** । कामैर्विषयलालसैः **न उपहता** विषयीकृता **अखिलाः** सर्वे ये **वर्णानामाश्रमाणाञ्च धर्मास्तैः** साधनभूतै**रनेकजन्मोपार्जितैः सत्त्वस्या**न्तःकरणस्य **शुद्धौ** जातायां सत्यां भगवद्भजनमेव पुरुषार्थ इत्येवंरूपं शास्त्रार्थं निश्चिनोति । 'जन्मान्तरसहस्रेष्वि'त्यादिवचनादेवंविधनिश्चयस्योचितत्वात् । अत्र दृष्टान्तः । बाह्यदृष्टिदोषाणां निवारकाञ्जनप्रक्षेपजनिततन्निवृत्तौ घटादिवस्तुयाथार्थ्यज्ञानमिव, तदनन्तरं भक्त्यर्थमेव वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानं, तेन भक्तिः फलम् । **तया च** भक्त्या जनितो**ऽनुग्रहो** भगवन्निष्ठो जीवविषयक**स्तेन** मोक्ष इत्येवंविधं राजपथं जानतां शङ्काशूकरूपतस्करोपद्रवाभावान्न ज्ञानरूपधनस्य स्तेयमित्येवं वादिनि प्रत्यवतिष्ठमाने ब्रूम इत्यर्थः ।

त्वदुक्तेति । अकामोपहतधर्मैरित्यर्थः । **ज्ञानमार्गिता,** भक्तिमनादृत्य ज्ञानमार्गैकनिष्ठतेत्यर्थः । अन्यथैकत्रोभयसद्भावप्राशस्त्यं विरुद्ध्येत । तदुक्तं निबन्धे आचार्यचरणैः 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः' इति । **भक्तिनिष्ठता** भक्तिमार्गैकनिष्ठता । अत्रोभयोर्वैलक्षण्यं सार्वजनीनम् । तच्च न कारणैक्ये घटते, अतस्तद्द्वैविध्यमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । ननु कृतचित्तशुद्धौ एवावान्तरभेदेन तद्द्वैविध्यमुच्यतां न त्वकॢप्तहेत्वन्तरमपीत्यत आह—**न चेति** । **तत्तुल्यतेति** । शुद्ध्यापादकधर्मादीनामुभयत्रापि साम्येनोपलम्भादित्यर्थः । **ज्ञानस्यापीति** । चित्तशुद्धिर्भक्तौ स्वातिरिक्तमपेक्षते यदि तदा ज्ञानोत्पत्तावपि तथात्वापत्तिरिति भावः । स्वसिद्धान्तमाह—**तस्मादिति** । अनुपलब्धसाधनस्य जीवस्य सृष्ट्यारम्भे इयं प्रथमतया **प्रवृत्तिर्भक्तौ** या दृश्यते **सा केवलानुग्रहा**त्साधनान्तरासहकृतादेव भवति, साधनानामनुपलम्भात् । प्रकारान्तरेणोपपत्त्यभावादित्यर्थः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

नन्वेवमपि मदुक्तमेवानुवदति भवान्। यतोऽनुग्रहरूपसहकारिविशेषं प्राप्य सत्त्वशुद्धिरेव भक्तिं जनयति, अप्राप्य तन्न तामिति वदति। अन्यथा शुद्धेः पूर्वमेव भक्त्युत्पत्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वमिति चेत्? तर्ह्यावश्यकत्वाल्लाघवाच्चानुग्रह एव तद्धेतुरस्तु। कृतं शुद्ध्यादिभिः। न च विनिगमकाभावाद्दण्डचक्रादेर्घटकारणतावदत्रापि वाच्यम्। तत्रान्योन्यसापेक्षतया एव कार्यजनकत्वात्तथात्वमुच्यते नेह तथा, साधनरहितानामपि भक्तिदर्शनात्। न च जन्मान्तरीयतदनुमानं तेष्विति वाच्यम्, इतरसाधननिषेधश्रवणात्। तथाहि 'न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव। न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणाः' 'व्रतानि यज्ञश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः। यथावरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम्' 'सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधानाः खगा मृगाः। येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसे'त्युपक्रम्य, अग्रे भगवतोच्यते 'ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः। अव्रतातप्ततपसः सत्सङ्गान्मामुपागता' इति। अत्र पूर्वोक्तानां जन्मान्तरीयतत्सत्त्वे 'ते नाधीते'त्यादिना तन्निषेधो नोपपद्यते।

नन्वनुमितिसद्भावात्कथं न साधनान्तरोपलम्भः, तथा हि विवादाध्यासिता प्रवृत्तिरनुग्रहेतरपूर्विका, क्रियात्वात्। भुजिक्रियावदिति चेत्, न। प्रतिपक्षसद्भावात्। तथा हि पूर्वोक्ता प्रवृत्तिर्नानुग्रहेतरपूर्विका भक्त्यर्थिक्रियात्वात्। नारदप्रह्लादादिक्रियावदिति। अस्यानुग्राहकं प्रमाणं 'यमेवैष वृणुत' इति पूर्वोक्तश्रुतिरनुसन्धेया।

भ्रान्तः शङ्कते **नन्विति**। शुद्ध्यनन्तरभाव्यनुग्रहरूपसहकारिविशेषं प्राप्येत्यर्थः। **तमनुग्रहमप्राप्य तां** भक्तिमित्यर्थः **अन्यथेति**। अनुग्रहसहकारिविलम्बनिबन्धनो भक्त्युत्पत्तिविलम्बो यदि नोच्यते तदोक्तदोषः स्यादित्यर्थः। **आवश्यकत्वादिति**। 'यमेवैष वृणुत' इत्यादिप्रमाणान्यथानुपपत्त्या अनुग्रहस्य सर्वकारणापेक्षया पूर्वभावित्वमवश्यमभ्युपेयमत आवश्यकत्वात् लघुनि प्रमाणानां पक्षपात इति न्यायाच्च, अनेकधर्मादीनां कारणत्वे गौरवं, तदपेक्षया वरमेकस्यैवानुग्रहस्य। तद्धेतोरेवास्तु किं तेनेति न्यायादित्यर्थः। यथा घटकारणदण्डचक्रकुलालादीनामेकत्रैव कारणता वैशिष्ट्यनिश्चायकाभावादविशेषेण सर्वेषां कारणत्वमेवमनुग्रहस्यापि धर्मादिसहभाव एव किं न स्यादित्याशङ्क्याह—**न चेति**। **तत्रेति**। घटोत्पत्तौ चक्रादीनां सहभावेनैव कार्यकारित्वं दृष्टमतस्तत्र दृष्टानुरोधेन तथाकल्पनमुचितम्, प्रकृते तु न तथा। साधनराहित्येपि भक्तिसद्भावादित्यर्थः। ननु समाप्तिदर्शनाज्जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानवदत्रापि भक्तिकार्यदर्शनात्तत्कारणं धर्मादिरूपं प्राक्तनं कल्प्यतां, तथा च न व्यभिचारः स्यादित्यत आह—**न चेति**। **इतरेति**। अनुग्रहेतरसाधनानामित्यर्थः। तथा सति हेतोः स्फुटमेव साध्याभाववद्वामित्वमिति भावः। अनुमानप्रकारस्तु इयं भक्तिः साधनपूर्विका, भक्तित्वात् साधनमार्गीयभक्तिवदिति। अत्र साध्याभावप्रमित्यर्थं 'न रोधयति मां योग' इत्यादिप्रमाणप्रदर्शनं ज्ञेयम्।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

किञ्च, 'यन्न योगेन साङ्ख्येन दानव्रततपोध्वरैः। व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपी'ति साधनरहितप्राप्तस्वरूपस्येतरसाधनाप्राप्यत्वं श्रीगोकुलप्राणनाथेनोक्तमित्यन्वयव्यतिरेकव्यभिचारोक्तेर्न तद्धेतुत्वगन्धोपि। अत्र निःसाधनानां 'केवलेन हि भावेने'त्यादिना स्नेहभक्तिनिरूपणाद्भक्तेस्तदसाध्यत्वमवसीयते।

ननु 'जन्मान्तरसहस्रेष्वि'त्यादिवाक्यानां का गतिः? उच्यते। भगवता स्वप्राप्त्यर्थं मार्गद्वयं प्रकटितम्, मर्यादारूपं पुष्टिरूपञ्च। तत्र येषां जीवानां मर्यादायामङ्गीकारः, तेषां साधनक्रमेणैव भगवत्प्राप्तिः। यथासुरावेशिनामपि मुक्तिं ददत् स्वरूपं दृष्टवतोपि मुचुकुन्दस्य दोषवर्णनपूर्वकं तद्रहिताग्रिमजन्मनि स्वप्राप्तिकथनम्। येषां च पुष्टिमार्गेङ्गीकारस्तेषां केवलानुग्रहेणैव, न साधनापेक्षेति सिद्धान्तः। यथा व्रजादिस्थिताः। तत्र तत्राङ्गीकारे चेच्छैव हेतुः। स्वतन्त्रेच्छत्वान्नान्यनियम्यता। तथा च साधनवाक्यानि मर्यादामार्गपराणीति ज्ञेयम्। तत्राङ्गीकृतानां तथैव प्रवृत्तिः, तथैव फलं च। एतेन भक्त्यर्थिषु सदाचारोच्छेदप्रसङ्ग इति दूषणं निरस्तं वेदितव्यम्। येषु जीवेषु यथा भगवदिच्छा, तथैव तेषां प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। अत एव भक्त्यर्थिनां निःशङ्कप्रवृत्त्यभावप्रवृत्त्युच्छेदावपि निरस्तौ।

ननु श्रीगोकुलस्थानामप्यन्यैः कैश्चिदप्यज्ञातः सुसूक्ष्मो धर्मादिरेव प्राक्तनो भविष्यत्यतो न साध्याभाव इति चेत्, न। एवं सति 'ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमा' इत्यादि सर्वज्ञेश्वरवचनं विरुद्ध्येत, न हि भगवतोप्यज्ञातपदार्थः कश्चन संभवतीति। व्यतिरेकव्यभिचारप्रदर्शनाय 'यन्न योगेने'त्यादि ज्ञेयम्। तत्रैवं ज्ञेयम्, यत्र साधनपूर्वकत्वाभावस्तत्र भक्तित्वाभाव इति। गोकुलवासिष्वेव साधनपूर्वकत्वाभावेपि भक्तिमत्त्वसद्भावात्। भक्तेः साधनसाध्यत्वप्रतिपादकवाक्यानां सर्वथा वैयर्थ्यमाशङ्क्य समाधत्ते **भगवतेति**। **येषां चेति**। **पुष्टिरनुग्रहः**। **तेषां केवलः** साधनरहितो यो गुर्वनुग्रहस्तन्मात्रेणैव भक्तौ प्रवेशः। **यथेति**। गुर्वनुग्रहलभ्यत्वं व्रजातिरिक्तस्थले ज्ञेयम्, अन्यथा 'नोपासितमहत्तमा' इति विरुद्ध्येत। **व्रजादिस्थिता** इत्यत्र। व्रज आदिर्येषामिति जहत्स्वार्थलक्षणबहुव्रीहिणा व्रजस्योपलक्षणत्वं ज्ञेयम्। **तत्र तत्रेति**। पुष्टिमर्यादयोः प्रवेशाप्रवेशयोरित्यर्थः। एकस्य तथात्वेन्यस्यातथात्वे स्वतन्त्रेच्छैव हेतुः। एवं व्यवस्थितौ साधनसाध्यत्वप्रतिपादकवचनविरोधोधिकारिभेदेनैव परास्तः। अत एव न सदाचारोच्छित्तिदोषोपीति तात्पर्यम्। **येष्विति**। **अत एवेति**। यतो भगवदिच्छाधीनत्वं प्रवृत्तेरतो भगवता यो यस्मिन्मार्गे प्रवर्तितः स पुनः पुनस्तदर्थमेव यतते श्रद्धत्ते च, भगवदनुग्रहलब्धविश्वासान्निःशङ्कं साधने सदाचारे च प्रवृत्त्युपपत्तिरपीति भावः। मर्यादामार्गीयव्यवस्थामुक्त्वा पुष्टि-

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

अपरश्च, 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह' 'यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि' 'सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा । स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति' 'न किञ्चित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम । वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवमि'त्यादिवाक्यैर्ज्ञानवैराग्यरहितानामेव भक्तिकथनाद्भक्तेः कल्पतरुस्वभावत्वेनेतरसकलसाधनसाध्यसाधकत्वोक्तेश्च नेतरसाधनसापेक्षता भक्तौ । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगमि'तिश्रीशुकवचनैर्मुक्तिसाधनपूर्णानामपि भगवद्दाने भक्तिप्राप्तिः, अदाने चाप्राप्तिरितिनिरूपणादपि अनुग्रहेतरसाधनासाध्यत्वं भक्तौ निश्चीयते । उक्तमार्गद्वये चाङ्गीकारोऽनुग्रहणैवेति न मर्यादामार्गेऽपि भक्तेः साधनबलसाध्यत्वम्, अन्यथा 'जायस्व म्रियस्वे'ति तृतीयमार्ग एवाङ्गीकारं कथं न कुर्यात् । पुष्टौ साधनानां व्यभिचारादेव न हेतुत्वं शङ्कितुमपि शक्यमित्यलमुक्तिभिः । एवं सति साधनमार्गकरणं यतस्तद्वक्ष्यते 'पोषणं तदनुग्रह' इतिवाक्यात्पोषणलीलायाः

मार्गीयामाह—अपरश्चेति । ज्ञानवैराग्यरहितानामेवेत्यत्र । तद्रहितानामपीति युक्तम् । नोचेत्तद्राहित्यमधिकारशरीरप्रविष्टं स्यात् । इतरेति । अनुग्रहेतराणि यानि सर्वाणि साधनानि कर्माणि तैः प्रत्येकसमुदायाभ्यां साध्यं प्राप्यं यत्फलं तत्साधकत्वं सर्वसाधनराहित्यसहितभक्तेरेव नान्यस्येत्यतो युक्तं कल्पतरुत्वम् । मुक्तिसाधनेति । वशीकृतमुक्तीनां वशीकृतसाधनानामित्यर्थः । मुक्तिहेतुपूर्णानामिति वा । यदि सा भक्तिर्भगवदनुग्रहं विना प्रकारान्तरलभ्यापि स्यात्तदा सर्वदुर्लभमोक्षपर्यन्तं धावद्भिः किमिति न प्राप्ता 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इतिवचनान्मुक्तैरपि प्रार्थ्यभक्तौ चानुग्रहेतरासाध्यत्वमितिभावः । उक्तमार्गेति । पुष्टिमर्यादयोरित्यर्थः । वस्तुतो मूलान्वेषणे क्रियमाणे मर्यादामार्गेऽपि भक्तिरनुग्रहैकलभ्या, न साधनलभ्या । साधनकथनं त्वनुग्रहरूपकल्पवृक्षस्य शाखाविस्तार एतावानितिज्ञापनार्थम् । न तु स्वातन्त्र्येण भक्तिजनकत्वकथनार्थमिदं तु त्वयापि भक्तिमार्गीयेणावश्यमभ्युपेयमिति तु रहस्यम् । अन्यथेति । भगवदनुग्रहं विना साधनानां भक्तिजनकत्वोक्तौ 'जायस्व म्रियस्व' 'मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यन्ते' 'अर्द्यमानाः स्वकर्मभिः' इत्याद्युक्तो यस्तृतीयमार्गः प्रवाहाख्यस्तत्रापि कथं नाङ्गीकारं कुर्यात् । साधनमात्राचरणस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ।

ननु अनुग्रहस्योभयत्राप्यावश्यकत्वे मर्यादायामेव साधनोपदेशः पुष्टौ अपि कथं नेत्यत आह—पुष्टाविति । 'न रोधयति मां योग' इत्यादिपूर्वोक्तवचनैः साधनानां व्यभिचारित्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटमेवातस्तत्र तद्धेतुत्वं शङ्कितुमप्यसंभावीति सिद्धान्तः । एवं सतीति । अनुग्रहैकलभ्यत्वे तुल्येपि सति मर्यादायां यत्साधनमार्गस्य साधनाचरणस्य करणमुपदेशो येन अभिसन्धिना तद्वक्ष्यते पूर्वं ज्ञापितमपि वस्तुतस्त्वित्यादिना स्फुटं कथयिष्यत इत्यर्थः । स्वैकदेशिमतं निरस्यति, पोषणमिति । सर्गविसर्गादिवदनुग्रहस्यापि धर्मान्तरत्वमेवो-

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

स्वतन्त्रत्वात् 'यस्यानुग्रहमिच्छामी'तिवाक्याच्चानुग्रहो धर्मान्तरमेव । अनुग्रहानुरूपा चेच्छा सर्वत्र सहकारिणी । सहकारिनिरपेक्षानुग्रहसाध्या भक्तिरित्यपि गुडजिह्विका । वस्तुतस्तु कार्यमात्रमिच्छाधीनमेवेति त्वयाप्युररीकार्यम् । तथा हि, यदा यदा यद्यत्कार्यं भवति, भावि, अभूद्वा, तत्तत्कालोपाधौ क्रमिकेणैव तेन तेन हेतुना तत्तत्कार्यं करिष्य इति ततः पूर्वं भगवदिच्छाऽस्त्यासीदिति वा मन्तव्यम् । अन्यथा तच्चिकीर्षामात्रस्य नित्यत्वेन युगपत्सकलकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । न चेतरकारणासमवधानान्न तथेति वाच्यम्, तस्यापि कार्यत्वेन तच्चिकीर्षाया अपि पूर्वमवश्यं वाच्यत्वात् । तस्याः कार्यमात्रे कारणत्वात्तदपि युगपत् स्यात् । न च तत्पूर्वक्षणः प्रतिबन्धक इति वाच्यम्, तत्प्रागभावकालेऽग्रिमकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

नच तत्तत्क्षणाधिकरणकतत्तत्कार्यं प्रति तत्तत्प्रागभावावच्छिन्नस्थूलकालोपाधिस्त-

---

चितम् । तथा सत्यनुग्रहानुरूपा अनुग्रहपूर्विका भक्तकार्येच्छा सा सर्वत्र तत्तन्मार्गीयभक्तकार्यमात्रे सहकारिणी कारणान्तरमपेक्ष्य कार्यजनिकेत्यर्थः । भक्तिरूपे कार्ये परमियान् विशेषो यदन्यनिरपेक्षानुग्रहसाध्यत्वमित्यर्थापातरमणीयमित्यर्थः । अत्रास्वरसबीजं कार्यमात्रस्येच्छाधीनत्वेनुग्रहस्यापि कार्यत्वात्तदिच्छाधीनत्वमेवोचितम् । तस्मादवान्तरव्यापारत्वमेवानुग्रहस्य भक्तौ जनयितव्यायां, कारणं त्विच्छैवेति भावः । वस्तुतस्त्विति । सहकारिनिरपेक्षानुग्रहवादिनाप्युररीकार्यम् अङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । तत्रोपपत्तिप्रकारमाह—तथा हीति । यदेति । यस्मिन्यस्मिन्काले । येन येनेत्यपि ज्ञेयम् । वीप्सायां द्विरुक्तिः । यद्यदिति कार्यनिर्देशः । मुख्यकर्तुर्भगवत एकत्वेन वीप्साविषयत्वाभावात्कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितम् । भवतीति वर्तमानकालोपाधिः । भावीति भविष्यत्कालोपाधिः । अभूदित्यतीतकालोपाधिरेतेषु यथायथं क्रमिकेणैव क्रमप्राप्तेनैव हेतुना तत्तत्कार्यं करोमि करिष्यामीति एवंप्रकारिका भगवदिच्छाऽस्त्यासीदिति मन्तव्यम्, सत्यसङ्कल्पत्वाद्भगवतः । ततः पूर्वम् तत्तत्कार्योत्पत्तेः प्रागेवेत्यर्थः । अन्यथेति । कालोपाधिक्रमिककार्यानङ्गीकारे । साधारणकारणचिकीर्षाया एव हेतुत्वे प्राप्ते तत्कार्यकारणोभयविषयिण्योस्तयोः सर्वदा सत्त्वादेककालमेव सकलकार्योत्पतिप्रसङ्गदोषः प्रसज्येतेत्यर्थः ।

ननु दण्डादिष्वेकस्यासत्त्वेपि घटानुत्पत्तिवदत्रापि चिकीर्षेतरकारणासमवधानान्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—न चेति । तस्यापीति । चिकीर्षेतरकारणसमवधानस्यापीत्यर्थः । समवधानस्यापि कार्यत्वात्तत्कारणचिकीर्षायाः पूर्ववदत्रापि सत्त्वात्पुनरुक्तदोष एवेत्यर्थः ।

ननु प्रतिबन्धकसत्त्वात्तत्र न कार्योत्पत्तिरिति चेत्तत्राह— न चेति । तत्पूर्वक्षणः इतरकारणसमवधानाव्यवहितपूर्वक्षण इत्यर्थः । तत्प्रागभावकाल इति । सामग्रीसमवधानाव्यवहितपूर्वक्षणात्प्राक्काले प्रतिबन्धकाव्यवहितपूर्वक्षणस्यासत्त्वात्तदानीं कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु यस्मिन्यस्मिन्क्षणे यद्यत्कार्यं जायते तत्तत्कार्यं तत्तत्क्षणाधिकरणकं भवति तादृशकार्यं प्रति तस्यैव कार्यस्य प्रागभावेनावच्छिद्यते विशेष्यते अन्यस्मात्पृथक्क्रियत इति यावत्, स प्रागभावावच्छिन्नः कालः, स च सूक्ष्मोपि संभवतीत्यतः स्थूलो महान् यः कालः स एवोपाधिरूपः प्रतिबन्धको भवतु,

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

था, सृष्टौ प्रलयकाल इवेति वाच्यम्, एवं हि प्रलयाभावस्य सृष्टौ हेतुत्वमिति तत्पूर्वकालसत्त्वनियमेन तदधिकरणकालस्य प्रलयसृष्टिकालातिरिक्तत्वापत्तेः। प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेन तत्पूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यं वाच्यत्वात्। कार्यतदभावातिरिक्तकालस्य चोक्तान्यतराभावेनैव परास्तत्वात्। न चैवं वक्तुं शक्यमप्रसिद्धेः। न च तत्तत्कालोपाध्यभाव एव प्रतिबन्धकः, तस्य प्रागभावरूपत्वेन प्रतियोगिसामग्र्या एव च तन्नाशकत्वेन तत्सत्त्वे तत्सत्त्वासंभवात्। न चोत्तरक्षणचिकीर्षितघटस्याधुनैवाकरणे उत्तरक्षणाभाव एव त्वयापि प्रतिबन्धको वाच्यः, इच्छाभावस्यैव तथात्वेपि 'सविशेषणे ही'तिन्यायेन क्षणाभाव एव पर्यवसानादिति वाच्यम्। क्लृप्तकारणैः कार्योत्पत्तिसम्भवे येन कार्याभावस्तदभावस्य हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणत्वं दाहे मण्यभावस्येव। दण्डाद्यभावे घटानुत्पादेपि न तेषां

यथा **प्रलयकाले** सिसृक्षायां सत्यामपि सृष्टिप्रागभावावच्छिन्नोनेकमन्वन्तरपरिमितः स्थूलकालोपाधिः प्रतिबन्धकः, अन्यथा तत्रापि सृष्टिः केन प्रतिबध्येत। यथा च संजिहीर्षायां सत्यामपि प्रलयप्रागभावावच्छिन्नः स्थूलः सृष्टिकालः प्रतिबन्धकः, अन्यथा तत्रापि प्रलयप्रसङ्गात्, एवमत्रापि सामग्रीसमवधानाधिकरणक्षणप्रागभावावच्छिन्नः स्थूलकालोपाधिः प्रतिबन्धकोस्त्विति चेत्तत्राह—**न चेति**। **एवं हीति**। सृष्टिप्रलययोस्तमःप्रकाशवत्परस्परं विरुद्धस्वभावत्वादेकस्य सत्त्वेऽपरस्यासत्त्वं वाच्यम्, ततः सृष्टौ भवितव्यायां प्रतिबन्धकाभावत्वेन प्रलयाभावो हेतुर्वाच्यः, स च स्वकार्यात्पूर्वकाले सत्त्वं नियतमपेक्षते, अतः सृष्टिकारणप्रलयाभावाधिकरणीभूतकालस्य न प्रलयाधिकरणत्वं, तदसत्त्वात्। नापि सृष्ट्यधिकरणत्वं जनिष्यमाणत्वात्तस्याः। अत उभयानधिकरणस्यापि सत्त्वादतिरिक्तकालसिद्धिप्रसङ्गः स्यात्। स च प्रकृतानुपयुक्तत्वाद्व्यवहाराविषयत्वान्न शक्यवचन इत्यर्थः।

ननु एवंविधोपि कालः कुतो नेत्यत आह—**कार्येति**। कार्यं सृष्टिः, तदभावः प्रलयः, ताभ्यामतिरिक्तस्य तदुभयानधिकरणस्यापि कालस्य, उक्तौ यौ सृष्टिप्रलयौ तयोर्मध्ये एकस्यापि अधिकरणं न भवति। एतदुभयव्यवहारातिरिक्तव्यवहाराभावात्तत्साधकं कार्यान्तरमपि नास्तीत्यतः सुतरां तत्सिद्ध्यभाव इत्यर्थः। ननु यस्मिन्कालोपाधौ यत्कार्यं जायते तत्कालोपाधिप्रागभावस्तत्कार्ये प्रतिबन्धक इति चेत्तत्राह—**न चेति**। **तस्येति**। कार्याधिकरणकालोपाधिकप्रागभावस्य, प्रतियोगिप्रतिबन्धकत्वोक्तौ कारणसामग्र्या एव स्वकार्यप्रतिबन्धकत्वात्कार्यं किमपि नोत्पद्येतैवेत्यर्थः।

ननु भाविकार्याधिकरणक्षणस्यापि कारणत्वात्तदभावप्रयुक्त इदानींतनकार्याभाव इति चेत्तत्राह—**न चेति**। **क्लृप्तकारणैरिति**। श्रुतिसिद्धमिच्छायाः कारणत्वमतस्तस्या एव कारणत्वमुचितम्। बहुत्वाभिधानं तु विषयभेदाभिप्रायेण ज्ञेयम्। इच्छाया भावरूपत्वाल्लाघवम्। क्षणाभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्तस्य कारणत्वे गौरवम्। यत्रापि नान्तरीयकतया कारणत्वं प्राप्तं तत्रापि न संमुखेन, किन्तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव कारणता। यथा दाहकार्ये उत्तेजकाभावविशिष्टमणेः प्रतिबन्धकत्वादुत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव कारणता, न स्वरूपेण। तर्हि दण्डादीनामपि किमेवमेव कारणता नेत्याह—**दण्डाद्यभाव इति**।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

प्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणता, किन्तु दण्डत्वादिना। प्रकृतेऽपि तत्क्षणविशिष्टेच्छाया हेतुत्वेन पूर्वं तदभावात्तद्विशिष्टतल्लक्षणहेत्वभावादेव कार्याभावः।

नन्वेवमपि 'सविशेषणे ही'ति न्यायेन क्षणस्यैव कारणत्वमायाति। किञ्च, इच्छात्वेनैव लाघवात्कारणत्वमिच्छायाः, न तु तद्विशिष्टत्वेन गौरवात्, तथा च तत्क्षणलक्षणसहकार्यभावान्नेच्छामात्रेणान्यदा तत्कार्यमिति चेत्? अत्र वादी प्रष्टव्यः। तत्क्षणाभावे को हेतुरिति। तत्साधनाभाव इति चेद्वदेत्तदा तत्रापि एवं प्रश्ने, तेन तत्तत्साधनपरम्पराभाव एव हेतुर्वाच्यः। साधनपरम्परा च साध्यपरम्परायाम्। एवञ्च सति तत्तत्परम्परासत्त्वासत्त्वयोर्भगवदिच्छैव केवला हेतुरिति तेनापि मन्तव्यम्। अन्यथा तयोराकस्मिकत्वप्रसङ्गात्।

नन्वजन्यायास्तस्याः केवलायास्तथात्वे सर्वाभाव एव स्यात्, सर्वं वा युगपत् स्यादिति चेत्, अत्रैवं ज्ञेयम्। त्वदुक्तरीत्या हि सर्गादिकारणे विमर्शः पर्यवस्यति। तच्च, श्रुति-

---

प्रकृतेपीति। इच्छाया एव कारणत्वपक्षेपि तत्तत्कार्याधिकरणक्षणविशिष्टाया एव हेतुत्वं वाच्यम्, तेन कार्यप्रागभावकाले विशेष्यसत्त्वेप्युभयाभावस्य सत्त्वाद्विशेषणाभावापत्तौ विशिष्टाभाव इति न्यायात्। यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं यदभावाद्यदभावस्तत्तद्धेतुकमित्यभिप्रेत्य क्षणस्यैव कारणत्वमाशङ्कते—**नन्विति**। **एवमपि**। विशेषणासत्त्वाद्विशेष्यासत्त्वे उच्यमानेपि। "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतो विशेष्ये बाधके सती"तिन्यायात् क्षणस्यैव कारणत्वमागतम्। **किञ्चेति** दूषणान्तरम्। येनापीच्छायां कारणत्वं वाच्यं तेनापीच्छात्वेनैव न तु तत्तत्क्षणविशिष्टेच्छात्वेनापि, गौरवग्रस्तत्वात्। घटकारणतायां दण्डत्वेनैव यथा न दृढदण्डत्वेनापीति। कार्योत्पत्तौ तु क्षणलक्षणसहकारिणमपेक्ष्यैव कार्यकारित्वं न तन्मात्रेणेति चेद् ब्रूयात्तदा **प्रष्टव्यः** स इत्यर्थः। **साधनपरम्परा चेति**। साधनमेव साध्यत्वेन ज्ञेयम्। **एवञ्चेति**। यत्र यत्कार्यं जायते तेन कार्येण तत्पूर्वतरपूर्वतमसाधनपरम्परास्तीति ज्ञायते। सा च क्वचिद्विश्रान्ता वाच्या अन्यथा [1]अनवस्थादोष आपतेत्। अस्तु प्रामाणिकी सेति चेत्, 'सोकामयत' 'बहुस्यां प्रजायेये'त्यादिश्रुतिविरोधान्न तथा। तथा सति प्रमाणान्तरसिद्धत्वादनन्यगतिकत्वात्त्वयापि कारणत्वेनेच्छावश्यं वाच्या। **अन्यथा** इच्छायां कारणताव्यवस्थितावनुच्यमानायां **तयोः** साधनसाध्यपरम्परासत्त्वासत्त्वयोः कार्यतदभावयोर्वाकस्मिकत्वं स्यात्। तथा सति बाह्यमतप्रवेशः स्यादिति भावः।

वादी स्वमतं सदोषमाज्ञाय सिद्धान्तिमतं स्वीकृत्य शङ्कते—**नन्विति**। परस्परविरुद्धसर्गसंहारयोः सिसृक्षासंजिहीर्षालक्षणोभयकारणयोः सर्वदा सत्त्वात्सार्वकालिकी सृष्टिरेव स्याद्वा सार्वकालिकः प्रलयो वेत्यत्र कथं समाहितिरिरिति प्रश्ने उत्तरं **त्वदुक्तेति**। सर्वं स्यात्सर्वमपि न स्यादित्येवंविधा या त्वदुक्तप्रश्नरीतिस्तया तु रीत्या सर्गप्रलययोः **कारणे** निश्चीयमाने **विमर्शो** विचारः, इदमुपपन्नं न वेत्येवंविधः **पर्यवस्यति** संभवतीत्यर्थः। **तच्चेति**। तद्विचारणमपि वक्ष्य-

---

१ अव्यवस्थादोष इति क ग घ पुस्तकेषु।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

सिद्धप्रकारकमेवाङ्गीकर्तव्यमास्तिकैः । तत्र च केवलेच्छाया एव हेतुत्वमुच्यते । तथा हि वाजसनेयिशाखायां 'आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोपश्यदि'-त्युपक्रम्य, अग्रे पठ्यते 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानास' 'यथा स्त्रीपुमांसौ सम्परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवतामि'त्यादि । अत्र द्वितीयसृष्टाविच्छामात्रस्यैव हेतुत्वमुच्यते रमणेच्छायाश्च तदिच्छाप्रयोजकत्वम् । तथा च स्वक्रीडार्थमेव जगत्करणमित्यर्थः सम्पद्यते । अत एव श्रीभागवतेपि 'क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं यस्य भूम्नः' 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्युः' इत्याद्युक्तम् । एवं सति वस्तुनियमाभावे वैचित्र्याभावेन क्रीडाऽसंभवात्तदर्थं कालावच्छेदे सति तदा तां तां लीलां करोति करिष्यति अकरोदित्यन्यज्ञापनार्थं च तदवच्छेदिकां सूर्यादिगतिं विधाय तथा करोतीति श्रुत्यर्थापत्त्यावसीयते । एवं सति यदा यथा येन यत्र यद्भवति नश्यति न भवति वा, तदा तथा तेन तत्र तद्भवतु नश्यतु माभूदिति सृष्टेः पूर्वमेव नियमः कृत इति न सर्वस्याभावो युगपद्भावो वा प्राप्तावसरः । यतः साधनानां साध्यसाधनक्षमत्वं तत्तत्साध्यसाधकत्वानियमश्च तत्कृत एव, न तु स्वाभाविकः । अत एव कर्तृत्वमपि ईश्वराधीनमेवेति श्रुतिराह 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति' इत्यादिना । व्यासोपि 'परात्तु तच्छ्रुतेरि'त्यादिनेममेवार्थं निर्णीतवान् । यथा चैतत्तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः ।

माणश्रुत्यादिषु यः सृष्ट्यादिप्रकार उक्तस्तेनैव प्रकारेणास्तिकैः परलोकमतिमद्भिः कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा सति सिद्धमिच्छाया एव सर्वकारणत्वमिति । भावः तदिच्छेति । सृष्टीच्छाप्रयोजकत्वमित्यर्थः । एवं सतीति । स्वक्रीडार्थमेव जगन्निर्माणमित्येवंरूप अर्थे सिद्धे सति । जगत्कारणेच्छारूपवस्तुनियमाभावे तन्निबन्धनं जगद्वैचित्र्यं न स्यात्तदभावे च क्रीडापि न स्यादित्यर्थः । तदर्थमिति । वैचित्र्यपूर्वकक्रीडार्थं । कालस्यावच्छेदकत्वे सति, तदा तदा तत्तत्कालावच्छेदेनातीतानागतवर्त्तमानत्वादिज्ञापनाय तद्भेदकसूर्यादिगतिं कालपरिमित्यर्थं विधाय यथेदानीमस्मदादीनां वर्त्तमानत्वादिना प्रतीतिरुपद्येत तथैव भगवान्करोतीति वैदिकवाक्यात् श्रुत्यर्थस्येच्छाकारणत्वस्यानुपपत्त्यावसीयते निश्चीयत इत्यर्थः । एवं सति यत्र यदा यद्यथा प्रतीयते तत्तत्र तदा तथैवेति नियमः सृष्ट्यारंभ एव भगवता कृत इति पूर्वोक्तसर्वाभावयुगपद्भावौ न प्रसज्येयातामित्यर्थः । इदानींतनानां कर्तृत्वमस्मदादीनामपि ईश्वराधीनमेव न स्वाधीनमित्याह—यत इति । साधनानां धर्मादीनां स्वर्गादिफलसंपादनसामर्थ्यं नियतफलसाधकत्वं च भगवदेककर्तृकमतः सर्वकर्तृत्वं तस्यैवेत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयन्ति 'एष उ वे'त्यादिना ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ननु नेदं मदुक्ते बाधकम्, ईदृशस्यैव साधनत्वस्य कर्मस्वपि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत्, स्यादेतदेवं यदि तन्निषेधो न स्यादित्युक्तम् । श्रुतिश्च 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेने'तीतरसाधननिषेधं कृत्वा 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वं भगवत्याह । किञ्च, 'न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नो निमिषो लेढि हेतिः । येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्' 'तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्ड' इत्यादिवाक्येषु भक्तानां कालानधीनत्वश्रवणादपि न कर्मसाध्यत्वं भक्तौ । कर्मणां तत्तत्काल एव विधानेन तदधीनत्वात् । कालसाध्यसाधनसाध्यफलस्यापि तत्परिच्छेद्यत्वनियमात् स्वर्गादेरिव ब्रह्मभावस्यापि कालसाध्यत्वात्तत्साध्यमुक्तावपि तथात्वम् । अपरञ्च, 'यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठितामि'तिवाक्यात्तादृशानुग्रह एव भक्तिमार्गे लोकवेदातीतत्वज्ञानं विश्वासश्चेति, तद्रहितेषु तदधिकनिरूपणं व्यर्थमिति तद्वत्सु स्वज्ञानलेशमात्रमेतेन प्रकाशितमित्यलं विस्तरेण ।

गोपीशपदसर्वस्वः पितृपादाब्जसेवकः ।
निर्णीतवान् भक्तिहेतुं निगूढाशयविट्ठलः ॥ १ ॥
अहं कुरङ्गीदृग्भङ्गिसङ्गिनाङ्गीकृतोस्मि यः ।
अन्यसम्बन्धगन्धोपि कन्धरामेव बाधते ॥ २ ॥

इति श्रीमद्विट्ठलेश्वरदीक्षितविरचितो भक्तिहेतुनिर्णयः सम्पूर्णः ।

ननु मन्मतेपि ईश्वरप्रेरितानां कर्मणां साधनत्वे न किञ्चिद्बाधकमस्त्यतस्तेषामपि कारणत्वमस्तु इत्यत आह—**स्यादेतदेवमिति** । भवेदेवं कर्मणां कारणत्वं यदि साक्षाद्वचनोत्थो निषेधो नोपलभ्येत, तस्मात्सिद्धं भगवदिच्छाधीत्वनम् । किञ्च, कालाधीनसाधनस्य क्षयिष्णुत्वाद्भक्तेरपि तत्फलत्वोक्तौ स्वर्गादितत्फलवद्भक्तिमुक्त्यादीनामपि क्षयिष्णुत्वापत्तिरतो नाधिकं वाच्यमित्यर्थः । **तद्रहितेषु** भक्तिविश्वासादिरहितेषु इत्यर्थ. । **तद्वत्सु** भक्तिमार्गे लोकवेदातीतत्वज्ञानविश्वासवत्स्वित्यर्थः ।

भक्तिहेतुं विनिश्चित्य प्रवृत्तो भजने तु यः । तन्मनस्तोषकारिण्यस्त्वियं कृतिरखण्डिता ॥१॥
श्रीविट्ठलपदाम्भोजस्मृतिमात्रहताशुभः । कृतवान् रघुनाथोहं भक्तिहेतुप्रकाशनम् ॥ २ ॥

इति श्रीश्रीमद्वल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथस्य कृतौ भक्तिहेतुविवृतिः समाप्ता.

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

भक्तिहेतुनिर्णय

गोस्वामि श्रीरघुनाथचरणकृतटीकाना भाषान्तरसहित.

ભક્તિના મુખ્ય કારણનો નિશ્ચય કરવાની ઈચ્છાવાળા શ્રીવિઠ્ઠલેશપ્રભુચરણ પ્રારંભમાં નમનાત્મક મંગલાચરણ કરે છે.

બ્રહ્મા વગેરે ઉત્તમ અધિકારીઓને પણ જે પ્રભુની કથા શ્રવણ કરવી પણ દુર્લભ છે એવા, તથા શ્રીરાધિકાજીના માનને દૂર કરવાવાળા સદાનંદાત્મક શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને, તથા તે શ્રીકૃષ્ણના [1]અનુગ્રહથી જ–કૃપાથી જ–મળી શકે તેવી તેની ભક્તિને તેમ જ તે પ્રભુના અનન્ય ભક્તોને હું નમન કરું છું.

આ ભક્તિહેતુ ગ્રંથના ટીકાકાર શ્રીરઘુનાથચરણ આ પ્રમાણે મંગલાચરણ કરે છે.

(ભક્તિરૂપી દશમરસના આસ્વાદને આપનારા આ ગ્રંથના કર્તા શ્રીપ્રભુચરણને, તથા કલિના દોષોને દૂર કરનારી એવી આપશ્રીની વાણીને સર્વકાલમાં હું વંદું છું.)

કૃષ્ણદાસ–મંગલાચરણમાં કૃષ્ણની ભક્તિ થવાનું કારણ કેવલ અનુગ્રહ જ છે આમ સિદ્ધ થયું પણ મારી સમજ પ્રમાણે મંગલાચરણમાં નિશ્ચિત થયેલો સિદ્ધાન્ત અનેક પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ હોય કે શું? તેવો માલુમ પડે છે.

દામોદરદાસ–અમોને તો મંગલાચરણમાં બતાવેલો સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રના એક પણ વચનથી વિરુદ્ધ હોય તેવો માલુમ પડતો નથી. તમોને જો વિરુદ્ધ ભાસતો હોય તો તેવાં વિરોધ દર્શાવનારાં શાસ્ત્રોનાં વચનો બતલાવો એટલે પછી તેનો ખુલાસો કરીએ.

અનુગ્રહ શિવાયના યજ્ઞાદિ ધર્મો ભગવદ્ભક્તિમાં કારણરૂપ છે એવો પૂર્વપક્ષ.

કૃષ્ણદાસ–ભાગવતના એકાદશસ્કંધના ઓગણીશમા અધ્યાયમાં ભક્તરાજ ઉદ્ધવના પ્રતિ ભક્તિનું સર્વોત્કૃષ્ટ કારણ બતાવતાં પ્રભુ ઉપદેશે છે કે, હે ઉદ્ધવ! જેને મારામાં ભક્તિ સિદ્ધ કરવી હોય તેણે '[2]મારી અમૃતતુલ્ય કથામાં શ્રદ્ધા રાખવી, નિરંતર શ્રવણ કરેલાનું

---

૧ આખા ગ્રન્થમાં વિવક્ષિત સિદ્ધાન્ત શ્રીપ્રભુચરણ પ્રાયઃ મંગલાચરણમાં જ કહી દે છે. તેવું આપશ્રીના ભક્તિહંસાદિ ગ્રન્થોના અવલોકનથી વિદિત થાય છે તેમ આ ગ્રન્થમાં પણ (ભક્તિનું કારણ એક અનુગ્રહ જ છે) આ વાત આપશ્રીએ મંગલાચરણમાં જ ઉપદેશી છે.

૨ श्रद्धामृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् । परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ २० ॥
आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् । मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

કીર્તન કરવું, મારી પૂજામાં પ્રેમ રાખવો, સ્તોત્રોવડે મારી સ્તુતિ કરવી, મારી પરિચર્યામાં આદર રાખવો, સર્વ અંગોવડે મારું અભિવન્દન કરવું, મારા ભક્તોનો સત્કાર સારી રીતે કરવો, સર્વ પ્રાણીઓમાં મારી બુદ્ધિ રાખવી, [1]મારે અર્થે સર્વ અંગનો (તુલસી લઈ આવવી, પુષ્પ લઈ આવવાં વગેરેમાં) ઉપયોગ કરવો, વાણીવડે મારા ગુણોનું ગાન કરવું, સર્વ કામનાથી રહિત થઈ મનને મારામાં જોડવું, મારે માટે અર્થનો, ભોગનો, અને સુખનો ત્યાગ કરવો, યાગ, દાન, તપ, હોમ, જપ, વ્રત, આ સઘળું મારે અર્થે જ કરવું **આ પ્રમાણે ધર્મોનું આચરણ કરવાથી હે ઉદ્ધવ! આત્મનિવેદી–આત્માને સમર્પણ કરનારા–મનુષ્યોની મારે વિષે ભક્તિ થાય છે,** અને મારામાં ભક્તિ જેની થયેલી છે એવા ભક્તોને કંઈ પણ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી. આ પ્રભુનાં વાક્યો ભક્તિનું કારણ કેવલ અનુગ્રહ જ છે એવું ન બતાવતાં યાગ, દાન, તપ વગેરે ભક્તિનાં કારણરૂપ છે તેવું બતાવે છે.

તેમ જ આ જ સ્કંધના ૨૭ મા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવને પૂજામાર્ગનો ઉપદેશ કરી પ્રભુએ એમ ઉપદેશ્યું છે કેઃ–"હે ઉદ્ધવ! પ્રથમ જે પૂજામાર્ગ તુંને ઉપદેશ્યો તે તો કામનાવાળાઓ માટે છે પણ [2]કોઈ પણ જાતની કામના રાખ્યા શિવાય પૂજામાર્ગમાં કહ્યા પ્રમાણે જો કોઈ મારી પૂજા કરે તો તે મારી ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે ભક્તિયોગવડે મને પામે છે. આ વાક્યો પણ ભક્તિનું કારણ અનુગ્રહ શિવાયની નિષ્કામ પૂજાને કહે છે. વળી શ્રીભાગવતના સુડતાલીશમા અધ્યાયમાં પ્રભુનો સંદેશો લઈ આવેલા ઉદ્ધવજી ગોપીજનોને જ્ઞાનોપદેશ કરતાં કહે છે કેઃ–"[3]દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, વેદપાઠ, સંયમ તથા તેવાં બીજાં શ્રેયસ્સાધનોથી શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ સાધી શકાય છે." આ ઉદ્ધવજીના વાક્યથી પણ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે દાનાદિક ધર્મો પણ ભગવદ્ભક્તિનાં સાધન છે.

વળી 'સહસ્ર જન્મોમાં તપ, જ્ઞાન, અને સમાધિ કરતાં કરતાં પુરુષોનાં પાપો ક્ષીણ થાય છે અને તે ક્ષીણપાપ પુરુષોની કૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે.' આ શ્રીભાગવતનું વાક્ય પણ 'પાપોનો અભાવ થવો' તે પણ ભક્તિનું કારણ છે તેવી સાબિતી આપે છે. હજી પણ તેવાં પ્રમાણો જોઈતાં હોય તો તે આ છે–એકાદશસ્કંધના સત્તરમા અધ્યાયના [4]બીજા શ્લોકમાં ઉદ્ધવજીએ પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે;–"હે કમલનયન! જે પ્રમાણે સ્વધર્મના આચરણ કરવાથી આપને વિષે ભક્તિ થાય તેવા ધર્મો આપ મને કહો? આવા ઉદ્ધવજીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુએ પ્રથમ વર્ણના તથા આશ્રમોના ધર્મો ઉપદેશ્યા છે અને તે

---

१ मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणम् । मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥ २२ ॥
मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च । इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः ॥ २३ ॥
एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥ २४ ॥

२ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति । भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत माम् ॥ ५३ ॥

३ दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥ २४ ॥

४ यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् । स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું ફળ નિરૂપણ કરતાં કહ્યું કે:-હે ઉદ્ધવ! [1]"આ તુંને ઉપદેશેલા પોતપોતાના ધર્મોવડે જે મનુષ્ય નિષ્કામ થઈ મને ભજે છે તે મનુષ્ય સ્વલ્પ સમયમાં જ સર્વ પ્રાણીઓમાં મારો ભાવ રાખતો એવો, મારી ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે." આ પ્રભુના વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે:-**વર્ણાશ્રમધર્મો પણ પ્રભુની ભક્તિનું કારણ છે.** આ પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલાં શાસ્ત્રનાં વચનો તમારા સિદ્ધાન્ત (ભક્તિ કેવળ અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય)થી વિરુદ્ધ પડે છે તેથી ભગવદ્ભક્તિનાં કારણ તરીકે યાગ, દાન, તપ, વર્ણાશ્રમ-ધર્મોને માનવા જોઇએ?

પૂર્વપક્ષમાં શંકા-યજ્ઞાદિ ધર્મો તો જીવની ભક્તિ સાધવામાં યોગ્યતા સંપાદન કરાવે છે.

દામોદરદાસ-તમો તમારો પૂર્વપક્ષ કરી ચુક્યા હવે સાવધાન બની સાંભળો. તમોએ બતાવેલાં અમારા સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ વચનોની સંગતિ લગાડીએ છીએ. તમોએ ધર્માદિકની ભક્તિના પ્રતિ કારણતા હોવી જોઇએ એવું ઉપરનાં વાક્યોથી સિદ્ધ કર્યું, પરંતુ ઉપર બતાવેલાં વાક્યોનું તાત્પર્ય તેવું નથી. પણ તે વાક્યો એમ ઉપદેશે છે કે:-જેવી રીતે ઘટરૂપ કાર્યનું કારણ તો દણ્ડ જ છે પણ કંઈ તે દણ્ડમાં રહેવાવાળું દાર્ઢ્ય-દૃઢતા-મજબુતાઈ-કારણ નથી દાર્ઢ્ય તો કેવળ તે દણ્ડને ઘટના પ્રતિ કારણ થવામાં યોગ્ય [2]બનાવે છે તે જ પ્રમાણે ઉપરનાં વાક્યોથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે:-દાન, જપ, હોમ વગેરે ધર્માચરણ કરવાથી ભક્તિ થાય છે એટલે કે તે ધર્મો જીવને ભક્ત થવાને યોગ્ય બનાવે છે. કંઈ ધર્મોથી જ ભક્તિ સિદ્ધ થતી નથી. ભક્તિ તો કેવળ તે પુરુષોત્તમના અનુગ્રહથી જ સિદ્ધ થાય છે.

કૃષ્ણદાસ-તમોએ ધર્મોનું આચરણ તો કેવળ જીવને ભક્તિ સંપાદન કરવામાં યોગ્ય બનાવે છે તેટલા પુરતું કહ્યું પણ તે વાત તો અમારા ધ્યાનમાં બેસતી નથી. કારણ કે સપ્તમસ્કંધના સાતમા અધ્યાયના પચાસમા શ્લોકમાં ભક્તરાજ પ્રહ્લાદ કહે છે કે-[3]'દેવ હો કે અસુર હો, મનુષ્ય હો, કે ગન્ધર્વ, અથવા યક્ષ હો પણ મુકુંદના ચરણને સેવતો તો કલ્યાણને જ પ્રાપ્ત કરે છે.' આ વાક્યથી તો એવું સિદ્ધ થાય છે કે દેવ, અસુર, મનુષ્ય, યક્ષ અથવા ગન્ધર્વ કોઈ પણ જીવ હોય પરન્તુ તે મુકુંદની ભક્તિ કરવાને યોગ્ય જ છે. (કંઈ બહુ યજ્ઞ કરનારો હોય બહુ દાની હોય બહુ તપશ્ચર્યા કરતો હોય તે જ મુકુંદની ભક્તિ કરી શકે તેવું કહ્યું નથી.) જેમ ઘટમાં રહેલા અછિદ્રત્વાદિ સહજ ધર્મો-ઘટમાં છિદ્ર ન હોવું જોઇએ વગેરે-જલ લઈ આવવામાં ઉપયોગી હોય છે (કારણ કે ઘટમાં છિદ્ર હોય તો જલાહરણરૂપ કાર્ય ન બની શકે) પણ તે ઘટના આગન્તુક-પછીથી પ્રાપ્ત થનારા-ધર્મો જેવા કે કાળાશ પીળાશ

---

૧ इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् । सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात् ॥ ४४ ॥

૨ જેમકે આપણે કલકત્તા જવાનું છે તો કલકત્તા પહોંચાડનાર તો રેલ્વે જ છે કંઈ ટીકીટ કલકત્તા પહોંચાડતી નથી. ટીકીટ તો માત્ર રેલ્વેમાં બેસવાને યોગ્ય બનાવે છે તે જ પ્રમાણે ધર્મોનું ભક્તિના પ્રતિ સમજવું. **અનુવાદક.**

૩ देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गंधर्व एव वा । भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयम् ॥ ५० ॥

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

વગેરે કંઈ જલ લઈ આવવામાં ઉપયોગી નથી, કારણ કે ઘટ લીલો પીળો ન હોય તો પણ જલ લઈ આવી શકાય છે. પણ છિદ્રવાળા ઘટથી જલ લાવી શકાય નહિ. તેથી અછિદ્રત્વ, એ ઘટનો સહજ ધર્મ કહેવાય અને લીલાપણું, પીળાશપણું આ આગન્તુક ધર્મ કહેવાય. આ ઉભયવિધ ધર્મમાંથી જે સહજ ધર્મ અછિદ્રત્વ તે જ જલાનયનરૂપ કાર્યમાં કારણ છે, તેમ જ જીવોમાં પણ જીવપણું અને ધર્મિષ્ઠપણું આમ બે પ્રકારના ધર્મો છે. તેમાંથી જીવત્વ આ જીવનો સહજ ધર્મ કહેવાય. કારણ કે તે જીવની ઉત્પત્તિ સાથે જ ઉત્પન્ન થયો છે અને ધર્મિષ્ઠત્વ આ આગન્તુક ધર્મ છે, કારણ કે તે પછી થનારો છે. આ ઉભયવિધ ધર્મ-માંથી જીવત્વ આ સહજ ધર્મથી જ જીવમાં પ્રભુની ભક્તિ કરવાની યોગ્યતા છે, કંઈ ધર્મિષ્ઠપણું હોય તો જ ભક્તિ કરવાને લાયક થાય એવો નિયમ નથી. તેથી તમારો વિચાર અમોને માન્ય થતો નથી.

પૂર્વપક્ષમાં શંકા–ધર્મ છતાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

દામોદરદાસ–તમોએ એવું સિદ્ધ કર્યું કે ધર્મ ભક્તિનું કારણ છે, અનુગ્રહ નહિ, પરંતુ એવા પણ દાખલાઓ મળે છે કે પૂરા દાની હોય, તપસ્વી હોય, જ્ઞાની હોય, છતાં કૃષ્ણમાં ભક્તિ હોતી નથી, તેથી તમોએ બતાવેલા કાર્યકારણભાવમાં [૧]વ્યભિચારનામક દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે ભક્તિના કારણરૂપ ધર્મ છે, પણ ત્યાં ભક્તિરૂપ કાર્ય જોવામાં આવતું નથી. તેથી જીવની ભક્તિની યોગ્યતા કરી આપવામાં જ ધર્મોની સાર્થકતા છે, નહિ કે ભક્તિનાં પ્રતિ કારણ માનવામાં.

પૂર્વપક્ષકાર ધર્મના સહકારિકારણ તરીકે અનુગ્રહને ઉમેરે છે.

કૃષ્ણદાસ–તમોને એવા પણ દાખલા મળે છે કે ધર્મ રહેતાં પણ ભક્તિ નથી થતી, તો તે દોષ નિવૃત્ત કરવા અનુગ્રહને સહકારિકારણ માનો, એટલે કે–ધર્મરૂપ મુખ્ય કારણ છે છતાં પણ સહકારિકારણરૂપ અનુગ્રહના અભાવે તે જીવોની ભક્તિમાં રુચિ થતી નથી. આમ માનવાથી ધર્મની ભક્તિના પ્રતિ કારણતામાં કોઈ દોષ પણ નથી આવતો, કારણ કે મુખ્ય કારણ ધર્મ હોય પણ સહકારિકારણરૂપ અનુગ્રહ ન હોય તો ત્યાં ભક્તિરૂપ કાર્ય ન બને તે તો યુક્તિસિદ્ધ વાત છે. જેમ ઘટનું મુખ્ય કારણ મૃત્તિકા હાજર હોય છતાં પણ સહકારિકારણરૂપ દણ્ડ, ચક્કર વગેરેના અભાવે ઘટરૂપ કાર્ય ન બનવા પામે. તેથી કંઈ મૃત્તિકા ઘટનું કારણ જ નથી તેવું ન કહી શકાય, તેમ અહીં પણ મુખ્ય કારણ ધર્મની ઉપસ્થિતિ છતાં સહકારિકારણરૂપ અનુગ્રહના અભાવે ભક્તિરૂપ કાર્ય ન થાય તેથી ધર્મની ભક્તિના પ્રતિ કારણતા જ ન માનવી એ તો યુક્તિથી વિરુદ્ધ જ કહેવાય.

અનુગ્રહ કાર્ય છે અને ભક્તિ કારણ છે આવો વાદીનો ઉલટો પૂર્વપક્ષ.

તમે અનુગ્રહને ભક્તિનું કારણ બતાવી રહ્યા છો પણ શાસ્ત્રમાં તો ઉલટો જ ક્રમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એટલે કે ભક્તિ કારણ છે અને અનુગ્રહ કાર્ય છે. તેવાં વચનો

---

૧ कारणे कार्याभाववद्वामित्वं व्यभिचारः । કારણ રહેતા છતાં કાર્ય ન થવું તે કારણમાં વ્યભિચાર કહેવાય છે.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

આ છે. 'भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित्' વિષ્ણુ કેવલ ભક્તિથી જ સંતોષને પ્રાપ્ત થાય છે બીજા કોઈ પણ સાધનથી નહિ, 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय' ભગવાન્ ગજેન્દ્ર ઉપર ભક્તિથી સંતુષ્ટ થયા, 'प्रियतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' 'સર્વ દુઃખહર્તા પ્રભુ નિરુપાધિક ભક્તિથી જ સંતોષ પામે છે અન્ય સાધન વિડમ્બના છે', આ વાકયોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિથી પ્રભુનો તોષ–અનુગ્રહ–થાય છે એટલે ભક્તિથી પ્રભુ અનુગ્રહ કરે છે, તેથી [1]અનુગ્રહને ભક્તિનું કાર્ય માની તે ભક્તિમાં ધર્મોને કારણ માનવા તેજ ઠીક લાગે છે.

દામોદરદાસ–ધર્મરહિત જીવની પણ પ્રભુમાં ભક્તિ જોવામાં આવે છે, તો પછી ધર્મને ભક્તિનું કારણ કેમ કહેવાય?

કૃષ્ણદાસ–જ્યાં ધર્મવિના પણ ભક્તિરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ જોવામાં આવે ત્યાં પૂર્વજન્મના ધર્મ કારણરૂપે છેજ તેવું અનુમાનથી કેમ ન કલ્પાય? કારણ કે કારણ વિના કાર્યનિષ્પત્તિ સંભવે નહિ, તેથી તેવે સ્થલે જન્માન્તરના ધર્મ અનુમાનથી કારણરૂપે કલ્પવા જ ઉચિત છે.

દામોદરદાસ–જન્માન્તરીય ધર્મને અનુમાનથી કારણરૂપે કલ્પવામાં તમને અન્યોન્યાશ્રય નામનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે કે જ્યાં ધર્મવિનાના પુરુષોને ભક્તિ સિદ્ધ થઈ ત્યાં તમો જન્માન્તરીય ધર્મની કલ્પના કરો, પણ તે કલ્પના ક્યારે થઈ શકે કે જ્યારે સર્વત્ર ધર્મરૂપ કારણથી જ ભક્તિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે, તે ક્યારે જોવામાં આવે કે જ્યારે ધર્મરહિત મનુષ્યોની થયેલી ભક્તિમાં પણ જન્માન્તરીય ધર્મની કલ્પના થઈ જાય. આવી રીતે બધે ઠેકાણે ભક્તિરૂપ કાર્ય ધર્મથી જ થાય છે તેવું સિદ્ધ કરવામાં જન્માંતરીય ધર્મનું અનુમાન કરવું પડે છે, અને જન્માન્તરીય ધર્મના અનુમાન કરવામાં ભક્તિરૂપ કાર્ય સર્વત્ર ધર્મથી જ સિદ્ધ થાય છે તેવું દોષરહિત સિદ્ધ કરવું પડે છે, તેથી અહીં અનુમાનથી જન્માન્તરીય ધર્મની સિદ્ધિ તથા સર્વત્ર ધર્મથી જ ભક્તિકાર્યની સિદ્ધિ આ ઉભયવિધ સિદ્ધિમાં બન્ને સિદ્ધિઓને સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા રહે છે, તેથી તે [2]અન્યોન્યાશ્રય કહેવાય. અને તેવું દોષયુકત કારણ માનવું તેના કરતાં અનુગ્રહને જ કારણ માનો.

કૃષ્ણદાસ–જન્માન્તરીય ધર્મની કલ્પના કેવલ અનુમાનથી જ કરવામાં આવતી નથી કે જેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ સંભવે પરંતુ પ્રમાણથી [3]'સહસ્ર જન્મો સુધી તપ, જ્ઞાન, તથા સમાધિ કરતાં કરતાં પુરુષોનાં પાપો ક્ષીણ થાય છે અને તે પાપરહિત મનુષ્યોની કૃષ્ણમાં

---

૧ વાદી અહીંથી અનુગ્રહનો અર્થ સંતોષ એવો કરી શંકા કરે છે.

૨ જ્યાં બે પદાર્થોના જ્ઞાનમાં બંને પદાર્થો પરસ્પર જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતાં હોય તે અન્યોન્યાશ્રય કહેવાય. જેમકે એક ઘોડાગાડી હાંકનારને તેના શેઠને જાણવાની ઇચ્છાથી કોઇએ પ્રશ્ન કર્યો 'તારો શેઠ કોણ?' જવાબમાં 'આ ઘોડાનો શેઠ તે મારો શેઠ.' 'આ ઘોડાનો શેઠ કોણ?' ઉત્તરમાં 'મારો શેઠ તે ઘોડાનો શેઠ.' અહીં ઘોડાના તથા મનુષ્યના શેઠને જાણવામાં પરસ્પર બંનેના શેઠને જાણવાની આકાંક્ષા રહે છે તેથી આવા દોષને અન્યોન્યાશ્રય કહેવાય.

અનુવાદક.

(૩) जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ભક્તિ થાય છે' એ શ્રીભાગવતનું વચન પણ જન્માન્તરીય ધર્મને કારણ કલ્પવામાં પ્રમાણ છે, તેથી ધર્મની ભક્તિપ્રતિ કારણતા તો દોષરહિત જ કહેવાય.

દામોદરદાસ–ધર્મ, અનુગ્રહ, ભક્તિ, આવા ક્રમમાં તમે મધ્યમાં રહેલા અનુગ્રહના પ્રતિ ધર્મની કારણતા ન સ્વીકારતાં ભક્તિપ્રત્યે સ્વીકારો છો, તે કરતાં અનુગ્રહના પ્રતિ જ ધર્મની કારણતા માની, તે અનુગ્રહદ્વારા ધર્મની ભક્તિના પ્રતિ કારણતા માનવામાં શું હરકત છે?

કૃષ્ણદાસ–અનુગ્રહદ્વારા ભક્તિના પ્રતિ ધર્મનું કારણત્વ સ્વીકારવામાં કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. પણ 'ધર્મ ભક્તિના પ્રતિ સાક્ષાત્કારણ છે' તેવાં વાક્યો ઉપલબ્ધ થાય છે; અને તે તમોને પ્રથમ દર્શાવ્યાં પણ છે. 'મારી અમૃતતુલ્ય કથામાં શ્રદ્ધા રાખવી' વગેરે. તેથી ધર્મ તો ભક્તિના પ્રતિ સાક્ષાત્કારણ છે, પરંપરા નહિં.

અનુગ્રહના પ્રતિ ધર્મની કારણતા માનવામાં દૂષણો.

(૧) 'અનુગ્રહ ધર્મજન્ય છે' આવું માનવામાં જેમ યજ્ઞ કરવાથી એક અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે એક ધર્મ વિશેષ મનાય છે તેમ ધર્મથી ઉત્પન્ન થનારો અનુગ્રહ શું એક ધર્મ વિશેષ છે? અથવા પ્રભુની જીવને ફલદાન કરવાની ઈચ્છારૂપ છે?

(૨) **પ્રથમ પક્ષ** (અનુગ્રહજન્ય ધર્મ છે આવો પક્ષ) સ્વીકારવામાં તો કોઈ પણ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી તે અપ્રામાણિક ઠરે છે.

દામોદરદાસ–પ્રમાણોપલબ્ધિ ભલે ન થતી હોય પરંતુ અનુગ્રહને ધર્મવિશેષ સ્વીકારવામાં અડચણ શી?

કૃષ્ણદાસ–અડચણ એટલી જ કે એક નિષ્પ્રયોજન નવા પદાર્થની કલ્પના કરવી પડે છે અને તેથી ગૌરવ દોષ થાય છે, માટે તેવો દોષયુક્ત પ્રથમ પક્ષ સ્વીકૃત થતો નથી.

દ્વિતીય પક્ષનું ખંડન

જીવને ફલદાન કરવાની પ્રભુની ઇચ્છાને જ અનુગ્રહ માનીએ તો પ્રભુની નિત્યતાને લઇને તેની ઇચ્છા પણ નિત્ય ઠરે છે, એટલે કે ત્રણે કાલમાં રહેનારી ઠરે. તેમજ નિત્ય કારણરૂપ પ્રભુની ઇચ્છા સાથે અનિત્ય ધર્મનું સહકારિકારણપણું સ્વીકારવું તે તો પ્રત્યક્ષબાધિત છે, એટલે કે ઘટ પટ વગેરે કાર્યોમાં પણ તેવું કદિ જોવામાં આવ્યું નથી. વળી તે ઇચ્છા જ ભક્તિનું કારણ હોવાથી અને ભક્તિ એ મુક્તિનું કારણ છે તેથી સૃષ્ટિના આરંભમાં જ આગળ મુક્ત થનારાઓની મુક્તિ થઇ જવી જોઇએ, અને મુક્ત થયેલાઓનો પુનર્જન્મ ન હોવાથી ભૂતલ ઉપર દૃષ્ટિગોચર થતા આધુનિક ભક્તોનું દર્શન પણ અનુપપન્ન થાય છે. આવી રીતે બીજો પક્ષ પણ દૂષણગ્રસ્ત હોવાથી માન્ય થઇ શકે તેવો નથી.

પ્રથમ પક્ષમાં પણ આ જ દોષ.

અનુગ્રહને ભગવાન્નો ધર્મ તરીકે સ્વીકારવામાં પણ (સૃષ્ટિના આરંભમાં જ ભાવિમુક્તોની મુક્તિ અને તેથી આધુનિક ભક્તોનું દર્શન ન થવું જોઇએ) આ દોષ લાગુ પડે છે. કારણ કે ભગવાન્ના ધર્મ પણ ઇચ્છાની પેઠે નિત્ય જ છે.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

દામોદરદાસ—અનુગ્રહને ભગવદ્ધર્મ માની તેને નિત્ય ન માનતાં કાર્ય પરત્વે ઉત્પન્ન થતો માનવાથી ઉપર બતાવેલા દોષને સ્થાન કયાં છે ?

કૃષ્ણદાસ—અનુગ્રહને ભગવદ્ધર્મ માની તેને અનિત્ય માનવો આવો ભગવદીયોનો મત ન હોય, તેવો મત તો બહિર્મુખ લોકોનો હોઇ શકે, તેથી તેમ માનવામાં તમારો પ્રવેશ પણ તે લોકોમાં થવા જાય છે.

અનુગ્રહને જન્ય માનવામાં બીજાં પણ દૂષણો.

અનુગ્રહને જન્ય માનવાથી તેનું કારણ પણ શોધવું જોઇએ. પ્રભુની ઇચ્છાને તેના કારણ તરીકે સ્વીકારવામાં પ્રભુ ઇચ્છા નિત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય અનુગ્રહ પણ નિત્ય થશે, અને તે અનુગ્રહ ભકિતનું કારણ હોવાથી ભકિત પણ નિત્ય થવા લાગશે, અને તેમ થવામાં મુકિત-ને વિલમ્બ થવાનું પણ કંઈ કારણ રહ્યું નહિ, તોપછી આધુનિક ભકતોનું દર્શન તો કેમ જ સંભવે ! તેમ જ અનુગ્રહનું કારણ ધર્મ સ્વીકારવામાં પણ આ દોષ ટકી રહે છે.

દામોદરદાસ—પ્રભુની ઇચ્છાને જ અનુગ્રહનું કારણ માની તે ઇચ્છાને અનિત્ય માનો કે જેથી પૂર્વોકત દોષ ન રહે.

કૃષ્ણદાસ—પ્રભુની ઇચ્છાને જન્ય–કાર્ય–માનવામાં તેનું કારણ પણ તે પ્રભુમાં જ રહેનારું જ્ઞાન સંભવે એટલે કે પ્રથમ પ્રભુ એવું સમજે કે આ જીવને ફલદાન કરવું છે, તેવા જ્ઞાનથી તેવી ઇચ્છા જન્મે, અને તે ઇચ્છાથી અનુગ્રહ થાય, અને તેથી જીવ ભકત બની મુકિત પામે, પરન્તુ એક જ સ્થાનમાં–પ્રભુમાં–સ્થિતિ કરનારાં જ્ઞાન, તથા ઇચ્છા છે. આ બેમાંથી જ્ઞાનને નિત્ય તથા કારણ માનવું અને તેજ પ્રભુઇચ્છાને જન્ય–કાર્ય–તથા અનિત્ય માનવી એ તો છેક યુકિતથી પણ વિરુદ્ધ કહેવાય. કારણ કે પ્રભુની નિત્યતા હોવાથી જ તેના જ્ઞાનની તથા ઇચ્છાની નિત્યતા તથા સર્વવિષયકતા સિદ્ધ થઈ રહે છે.

વળી અનુગ્રહને જન્ય માનવાથી તે અનિયત ઠરે છે. તેથી જેમ પર્વતમાંથી અગ્નિની અપેક્ષા રાખનારો મનુષ્ય ધુમાડો ન દેખાવાથી પર્વતના વહ્નિ માટે (પર્વત ઉપર જવું વિગેરે.) પ્રયાસ નથી કરતો, તેમ અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થતી ભકિતમાટે આનુગ્રહનું અનિયતપણું સમ-જનારો ભકત્યર્થી પુરુષ પણ નિ:શંક થઈ શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરે.

દામોદરદાસ—ભકિતમાં પક્ષપાત તથા અતિશય શ્રદ્ધા થવાથી જીવ સમજી શકે છે કે મારા ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ છે અને તેથી નિ:સન્દિગ્ધ બની ભકિતના સાધનનાં શ્રવણા-દિમાં પ્રવૃત્તિ કરશે.

કૃષ્ણદાસ—તમારા કહેવા પ્રમાણે જો જીવ પોતાના ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ છે, તેવું સમજશે તો પછી કાયકલેશસાધ્ય શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત્તિ જ નહિ કરે, કારણ કે તે સમજી ચુકયો કે પ્રભુના અનુગ્રહથી જ ભકિત થાય છે અને તે મારા ઉપર છે તો પછી શામાટે કાયાને કલેશ આપી શ્રવણાદિક સાધનો કરવાં ? આમ થવાથી '[1]જે શ્રીભાગવતની કથાનું શ્રવણ કરવાથી પરમપુરુષ શ્રીકૃષ્ણમાં ભકિત થાય છે અને તે ભકિત થવાથી શોક, મોહ તથા ભય

(૧) यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

દૂર થઈ જાય છે' એ વાક્યમાં બતાવેલી ભક્તિમાટેની શ્રીભાગવતમાં શ્રીવ્યાસજીની પ્રવૃત્તિની ઉક્તિ પણ વિરુદ્ધ પડે છે.

વળી અનુગ્રહથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અન્ય સાધનોથી નહિ, આવી પ્રણાલિકાથી શાસ્ત્રનો અર્થ સમજાવવાથી ભક્તિમાં અભિનિવેશ પામેલા પુરુષને વિધિ નિષેધથી પ્રાપ્ત થતું કર્તવ્યાકર્તવ્યનું નિયમન તો કશા કામનું જ નહિ રહે. કારણ કે ભક્તિનું કારણ કેવલ પ્રભુનો અનુગ્રહ છે, તેવું સમજ્યા પછી અકિંચિત્કર–કંઈ ન કરી શકે એવા–વિધિનિષેધના નિયમનને તે શામાટે સ્વોપયોગમાં રાખે, આવી જ રીતે જો ગુરુશિષ્યપરંપરા ચાલે તો ભક્તિ કરનારાઓમાંથી સન્ધ્યાવન્દનાદિ શિષ્ટાચારનો ઉચ્છેદ જ થઈ જાય, અને તેમ થવું તે ન્યાયયુક્ત ન કહેવાય.

દામોદરદાસ–સર્વાત્મભાવપૂર્વક અનન્ય ભક્તિમાં સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ જ ઉપદેશ્યો છે, તેથી સર્વધર્મત્યાગ તો ભક્તિમાર્ગમાં ઇષ્ટ જ કહેવાય.

કૃષ્ણદાસ—સર્વધર્મત્યાગનો ઉપદેશ તો ઉચ્ચ કોટિની–ફલરૂપા–ભક્તિમાં જ ઇષ્ટ હોય, વળી તે ત્યાગ કરવો પણ ન પડે એ તો આપોઆપ જ થઈ જાય. જો સમજ્યા છતાં સર્વધર્મત્યાગ જીવ કરે તો તે પાપી બને, કારણ કે પ્રભુ આજ્ઞા કહે છે કે, શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ આ બન્ને મારી આજ્ઞાઓ છે. તેથી આનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તનારો મારી આજ્ઞાને ન માનનારો તથા મારો દ્વેષ કરનારો સમજવો, અને મારો ભક્ત હોય તો પણ મને પ્રિય લાગતો નથી' તેથી જ ભરતજીને પણ પોતાની રાજશરીરદશામાં તેવી સર્વધર્મત્યાગ પૂર્વક–સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી, પરન્તુ સર્વાત્મભાવપૂર્વક અનન્ય ભક્તિવાળી **બ્રાહ્મણશરીર**અવસ્થામાં જ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તે શું બતાવે છે? તે એજ બતાવે છે કેઃ–સર્વાત્મભાવવાળી અનન્ય ભક્તિમાં જ સર્વ ધર્મત્યાગ ઇષ્ટ છે.

[1]વાદી પોતાના મતનો ઉપસંહાર કરી પૂર્વપક્ષ સ્થિર કરે છે.

જેમ નેત્રદોષવાળા પુરુષના નેત્રમાં દોષનિવારક અંજન નાખવાથી તેનું નેત્ર શુદ્ધ બની ઘટપટ વિગેરે વસ્તુઓનું યથાર્થજ્ઞાન કરવા યોગ્ય બને છે, તેમ જ વિષયલાલસાઓથી રહિત થઈને આચરણ કરવામાં આવેલા અનેક જન્મોના વર્ણાશ્રમધર્મથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ બને છે, અને તે શુદ્ધ થયેલા અન્તઃકરણથી ભગવદ્ભક્તિ જ પરમ પુરુષાર્થ છે, આવા શાસ્ત્રના અર્થનો [2]નિશ્ચય કરે છે, અને તેવો નિશ્ચય કર્યા બાદ ભક્તિને માટે વર્ણાશ્રમધર્મના આચરણથી ભક્તિરૂપી ફલ સિદ્ધ થાય છે, અને તે ભક્તિથી પ્રભુ જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે,

---

૧ આ પ્રમાણે વાદી કૃષ્ણદાસે પોતાનો પૂર્વપક્ષ દામોદરદાસ તથા વલ્લભદાસને સંભળાવ્યો તેમાં દામોદરદાસે વચમાં એક દેશી તરીકેનું કામ સાર્યું. હવે વલ્લભદાસ સિદ્ધાન્તદૃષ્ટિથી ભક્તિનું કારણ સમજાવે છે.

૨ તેવો નિશ્ચય થવો પણ ઉચિત છે. કારણ કે जन्मान्तरसहस्रेषु 'હજારો જન્મમાં' ઇત્યાદિ વાક્યથી હજારો જન્મમાં આચરેલા વર્ણાશ્રમધર્મનું ફલ તેવું જ હોવું જોઇએ.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

અને તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પ્રકારના રાજમાર્ગને જાણનારાઓને શંકાખોરરૂપી ચોરનો ઉપદ્રવ ન હોવાથી જ્ઞાનરૂપી ધનની ચોરી પણ નહિ થાય.

વલ્લભદાસ--તમે નિષ્કામ ધર્માચરણથી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા ભક્તિમાં નિષ્ઠા થાય છે તેવું કહ્યું, પરન્તુ ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી કેટલાકની જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા જોવામાં આવે છે, કેટલાક ચિત્તશુદ્ધિવાળાઓની ભક્તિમાં નિષ્ઠા દેખાય છે. તેનું શું કારણ? અને તે જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા પણ ભક્તિનો અનાદર કરીને કેવળ જ્ઞાનમાં જ અને તે યુક્ત છે, કારણ કે જ્ઞાનીપણું તથા ભક્તપણું એકત્ર જોવામાં આવતું નથી. તેથી જ જ્ઞાની ભક્તની પ્રશંસા કરતાં શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણોએ સ્વકૃત નિબંધમાં 'જ્ઞાની જો કૃષ્ણને સેવે તો તેથી અધિક કોઇ નથી' આમ ઉપદેશ્યું. અને જ્ઞાની તથા ભક્ત આ બેઉની વિલક્ષણતા તો જગજાહેર છે. તે વાત ચિત્તશુદ્ધિરૂપ કારણની એકતામાં ન ઘટે, તેથી કારણમાં બે પણું અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ.

કૃષ્ણદાસ--તો ચિત્તશુદ્ધિમાં જ અવાન્તર ભેદ માનો, એટલે ચિત્તશુદ્ધિ થયા બાદ તેના અવાન્તરભેદથી જ્ઞાન તથા ભક્તિ આ ઉભયમાં નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થઇ શકશે.

વલ્લભદાસ--ચિત્તશુદ્ધિ કરનારા ધર્મો તો જ્ઞાનમાં તથા ભક્તિમાં સમાન જ છે તો પછી ચિત્તશુદ્ધિમાં અવાન્તરભેદ નિર્મૂલ કેમ સંભવે? બીજું ચિત્તશુદ્ધિ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં પોતાથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા રાખે છે, એવું કહો તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં પણ ચિત્તશુદ્ધિને પોતાથી અતિરિક્ત કારણની અપેક્ષા કાં ન રહે?

ભક્તિનું કારણ લોકવેદાતીત પ્રભુનો અનુગ્રહ છે.

તેથી સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં ધર્માદિ સાધનરહિત જીવની પહેલવહેલી ભક્તિમાં જે પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે, જેમાં અન્ય સાધનોનો સંબંધ રહિત ભગવદનુગ્રહથી જ થયેલી તમારે માનવી જોઇએ, કારણ કે તે વખતે જીવના કોઈપણ પ્રકારનાં સાધનો પણ ઉપલબ્ધ નથી, તેમ જ તે ભક્તિમાં પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિ પ્રકારાન્તરથી ઉત્પન્ન થઇ શકતી નથી.

કૃષ્ણદાસ—સૃષ્ટિના આરંભમાં થયેલી જીવની ભક્તિપ્રવૃત્તિમાં પણ અનુમાનથી પૂર્વજન્મના ધર્મ કારણ તરીકે કાં ન કલ્પાય! જેમ ભોજનાદિક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે અનુગ્રહની જરૂર પડતી નથી, તેમ ભક્તિ પણ એક પ્રકારની ક્રિયા હોવાથી તેમાં પણ અનુગ્રહ શિવાયના ધર્મને કારણ સ્વીકારો.

વલ્લભદાસ—ભોજનાદિ અન્ય ક્રિયા જેવી આ ભક્તિ ક્રિયા નથી, કે જેમાં અનુગ્રહ શિવાય પ્રવૃત્ત થઇ શકાય, કિન્તુ આ ભક્તિરૂપી ક્રિયા એક ઓર પ્રકારની જ છે, એટલે તેમાં અનુગ્રહ શિવાય ચાલે જ નહિં. જુઓ. નારદજી, પ્રહ્લાદ વિગેરે ભક્તોનું ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થવામાં પ્રભુના અનુગ્રહ શિવાય શું કારણ હતું? વળી 'જેને સ્વીકારે તેને જ તે પ્રભુ મળે' આ શ્રુતિવાક્ય પણ અનુગ્રહની જ કારણતા બતાવે છે.

કૃષ્ણદાસ—આ તો તમે મારી જ વાતને ફરીથી કહો છો. હું પણ અનુગ્રહને સહકારિ કારણ તરીકે તો સ્વીકારું જ છું, એટલે કે ચિત્તશુદ્ધિ અનુગ્રહની સાથે મળીને ભક્તિ

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

ઉત્પન્ન કરે છે કેવલ નહિ. જો તમારો એવો જ આગ્રહ હોય કે એકલો અનુગ્રહ જ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તો ચિત્તશુદ્ધિ થયા પહેલાં પણ તે થવી જોઇએ.

વલ્લભદાસ—જ્યારે તમો સહકારિ કારણ તરીકે પણ અનુગ્રહને સ્વીકારો છો તો પછી આવશ્યક તથા એક જ અનુગ્રહને છોડીને અનાવશ્યક તથા અનેક ધર્મોમાં કારણતા શા માટે સ્વીકારવી જોઈએ? વળી અનુગ્રહને કારણ માનવામાં 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' 'જેના ઉપર આ પ્રભુ અનુગ્રહ કરે તેને જ મલે' આ વેદવાક્ય તથા 'लघुनि प्रमाणानां पक्षपातः' પ્રમાણોનો પક્ષપાત લાઘવમાં હોય છે આ ન્યાયપણ લાગે છે. ન માનવામાં ઉભયનો વિરોધ આવે છે.

કૃષ્ણદાસ—જેમ દણ્ડ, ચાકડો, દોરી વિગેરે સાથે મળીને ઘટરૂપ કાર્ય બનાવતાં હોવાથી પ્રત્યેકમાં કારણતા છે, તેમ અનુગ્રહની સાથે ધર્માદિની સહકારણતા સ્વીકારી ધર્મમાં પણ કારણતા સ્વીકારો.

વલ્લભદાસ—ઘટરૂપ કાર્ય તો દણ્ડ ચક્કર વિગેરે વસ્તુઓ સાથે મળવાથી જ ઉત્પન્ન થતું જોવામાં આવે છે, તેથી ત્યાં તો દણ્ડઆદિ પ્રત્યેકમાં કારણતા ભલે સંભવે, પણ ભક્તિરૂપ કાર્યમાં તેવું નથી, બલ્કે ધર્મરહિતને પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

કૃષ્ણદાસ—જેમ સમાપ્તિરૂપ કાર્યના દર્શનથી જન્માન્તરીય મંગલનું સાધન તરીકે અનુમાન કરવામાં આવે છે, તેમ ત્યાં પણ ભક્તિરૂપ કાર્યના દર્શનથી તેના કારણભૂત પૂર્વ જન્મના ધર્મનું અનુમાન થઈ શકશે.

વલ્લભદાસ—તમો, અનુગ્રહથી બીજા સાધનની શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. [૧]'હે ઉદ્ધવ! જેવી રીતે સર્વના સંગથી છોડાવનારો ભગવદીયોનો સંગ મને વશ કરે છે તેવી રીતે યોગ, તત્ત્વવિચાર, ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ, ત્યાગ, ઇષ્ટાપૂર્ત, વ્રત, યજ્ઞ, રહસ્યમંત્ર, દાન, તીર્થ, શૌચાદિનિયમ, અહિંસાદિયમ વિગેરે ધર્મો મને વશ કરી શકતા નથી;' [૨]'સત્સંગથી જ દૈત્યો, રાક્ષસો, પક્ષીઓ, હરિણો' અને [૩]'બીજા પણ મૂઢ બુદ્ધિવાળા વૃક્ષો સિદ્ધ થઈ મને સહજમાં પ્રાપ્ત, થયા છે' ઇત્યાદિ વાક્યથી યોગાદિ ધર્માચરણથી પોતાની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કરી કેવલ અનુગ્રહાત્મક ભગવદીયોના સંગથી જ સ્વપ્રાપ્તિ ઉપદેશે છે. તેથી ધર્માદિ સાધન કલ્પવાની કશી જરૂર નથી.

વળી પણ આગળ તેઓના ઉપર પ્રભુના અનુગ્રહ શિવાય તેઓ પાસે કોઈપણ પ્રકારનો ધર્મ ન જ હતો તેવું સ્પષ્ટ ઉપદેશે છેઃ—ते नाधीतश्रुतिगणा नोपसितमहत्तमाः । अव्रतास्तप्त-

---

(१) न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणाः ॥ व्रतानि यज्ञश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः । यथावरुन्धे सत्संगः सर्वसङ्गापहो हि माम् । भा. ११-११-१-२

२ 'सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधानाः खगा मृगाः' भा. ११-१२-३.

३ 'येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा ११-१२-८

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

तपसः सत्सङ्गान्मामुपागताः । ૧૧-૧૨-૭. 'તે ભક્તોએ વેદાધ્યયન કર્યું ન હતું તેમ જ ગુરુની સેવાપણ કરી નહોતી, વ્રત તથા તપ કર્યાં નહોતાં, સત્સંગથી મને પ્રાપ્ત થયાં છે' તેથી જન્માન્તરીય ધર્મ કલ્પના બીલકુલ અસ્થાને જ કહેવાય.

કૃષ્ણદાસ—ઉપરનાં પ્રમાણોથી બતાવેલ કેવલ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ ઉદ્ધાર પામેલા વ્રજ ભક્તોનો પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ-બીજા કોઈથી પણ ન જાણી શકાય તેવો ધર્મ હશે તો શી ખબર ?

વલ્લભદાસ—પ્રભુથી પણ અજાણી વસ્તુની સત્તા હોઈ શકે ખરી ? તેમ કહેવામાં તો પ્રભુની સર્વજ્ઞતા નષ્ટ થઇ જાય છે, અને 'ते नाधीतश्रुतिगणाः' આ સર્વજ્ઞ પ્રભુનું વાક્ય પણ વિરુદ્ધ થાય છે. તેથી કેવલ અનુગ્રહથી ઉદ્ધાર પામેલા વ્રજભક્તોના સુસૂક્ષ્મ ધર્મની કલ્પના કરવી અયુક્ત જ છે. અને શ્રીગોકુલપ્રાણનાથ શ્રીપ્રભુએ પોતાના સ્વરૂપને 'યોગ સાંખ્ય, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, વેદાધ્યયન, સંયમ વિગેરે સાધનોદ્વારા પ્રયત્ન કરનારને પ્રાપ્ત થતું નથી તેવું બતાવી સાધનરહિતને જ પ્રાપ્ત થાય છે-અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે-તેવું ઉપદેશ્યું છે. આ પ્રમાણે અન્વયવ્યતિરેકવ્યભિચારોક્તિથી ધર્મમાં કારણત્વનો ગંધ પણ સંભવતો નથી. વળી 'केवलेन हि भावेन' કેવલ ભક્તિથી જ' આ વાક્ય પણ નિઃસાધન જીવોની પ્રભુ પ્રાપ્તિ સૂચવે છે, તેથી ધર્મથી ભક્તિ સિદ્ધ થતી નથી. **કિન્તુ કેવલ અનુગ્રહથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.**

કૃષ્ણદાસ—હું આપને "जन्मान्तरसहस्रेषु" વગેરે અનેક પ્રમાણ આપી ગયો છું. તે પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે યાગદાનાદિકથી ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે, પાપાભાવ પણ ભક્તિનું કારણ છે. જો "અનુગ્રહથી ભક્તિ થાય છે" એવું કહેશો તો આ પ્રમાણની શી ગતિ કરવી ?

સાધનની અપેક્ષા પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી--

વલ્લભદાસ--સાંભળો, પ્રમાણ વ્યર્થ થતાં નથી. કારણ કે ભગવાને મર્યાદામાર્ગ અને પુષ્ટિમાર્ગ એમ બે માર્ગ પ્રકટ કર્યા છે. તેથી જે જીવોનો મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા છે; તે જીવોનો મર્યાદામાં અંગીકાર કરી સાધનક્રમથી એટલે સાધનો કરાવીને સ્વપ્રાપ્તિ કરાવે છે. જેમનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા છે, તે જીવોને કેવલ અનુગ્રહથી જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાં ભગવાન્ સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી.

બન્ને માર્ગમાં અંગીકાર કરવામાં ભગવદિચ્છા જ નિયામક છે.

કૃષ્ણદાસ--દૃષ્ટાંત આપી સમજાવશો ?

વલ્લભદાસ—હા, સાંભળો. મુચુકુન્દ રાજાને ભગવાન્નાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં હતાં, ભગવાન્ના દર્શનથી આસુરાવેશવાળા શિશુપાલ વિગેરેને પણ મુક્તિ મળી, તો આ મુચુકુન્દને પણ દર્શનમાત્રથી મુક્તિ મળવી જોઈએ, પરંતુ ભગવાન્ની ઇચ્છા મુચુકુન્દ પાસે સાધન કરાવી ફલ આપવાની હતી. તેથી ભગવાને કહ્યું કે "[1]બીજા જન્મમાં તું બ્રાહ્મણ જન્મીશ,

(૧) क्षात्रधर्मस्थितो जन्तून्न्यवधीर्मृगयादिभिः । समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः ॥ १०-५०-६३ जन्मन्यनन्तरे राजन् सर्वभूतसुहृत्तमः । भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलम् ॥ १०-५१-६४

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

બ્રાહ્મણાવતારમાં મને મળીશ. તેં ક્ષાત્રધર્મમાં રહી મૃગયામાં અનેક જંતુનો વધ કર્યો છે. તે તું તપથી દૂર કર," આ પ્રમાણે અસુરને પણ મુક્તિ આપનાર પરમાત્માએ તેના દોષનું વર્ણન કરી બીજા જન્મમાં પોતાની પ્રાપ્તિ થવાનું કહ્યું. આ શું સૂચવે છે? મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર કરી સાધનક્રમથી મુક્તિદાન કરવાની ભગવાન્‌ની ઇચ્છા મુચુકુન્દ પ્રત્યે છે. હવે હું પુષ્ટિમાર્ગમાં જેમનો અંગીકાર છે તેનું દૃષ્ટાન્ત આપું છું–જેવી રીતે વ્રજભક્તો. આ વ્રજભક્તોનો અંગીકાર સાધન વગર ભગવદનુગ્રહ માત્રથી જ થયો હતો. વ્રજભક્તોમાં ગુરુના મહદનુગ્રહની જરૂર પણ નથી, તેમણે તો "[1]નહોતા વેદ ભણ્યા કે નથી સેવ્યા મહત્પુરુષો" તો પણ અનુગ્રહથી તેમનો ઉદ્ધાર છે. શ્રીરઘુનાથચરણ આજ્ઞા કરે છે કે ગુરુના અનુગ્રહની જરૂર વ્રજથી[2] અતિરિક્ત–અન્ય સ્થલોમાં છે, નહિં તો 'નોપાસિતમહત્તમાઃ' આ વચન વિરૂદ્ધ પડે છે. પુષ્ટિમાં અંગીકાર કરવામાં કે મર્યાદામાં અંગીકાર કરવામાં ભગવાન્‌ની ઇચ્છા જ કારણભૂત છે. ભગવાન્ સ્વતંત્રેચ્છાવાલા છે, તેથી અન્યની–બીજા કોઇની–પણ નિયમ્યતા હુકમદારી–ચાલતી નથી. હવે તમારી શંકાનું ઉત્તર આવી ગયું. જે સાધન દર્શાવનારાં વાક્યો છે તે મર્યાદામાર્ગ સંબંધી જાણવાં, જેમનો મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર હોય તેમને તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરાવી ભગવાન્ ફલ આપે છે. આ અધિકારીના બે ભાગ પાડયા, તેથી સાધન દર્શાવનારાં વાક્યોનો વિરોધ તે તે અધિકારી પરત્વે ઘટાવાથી મટી ગયો.

કૃષ્ણદાસ—વાહ, આ બે અધિકારિ ભેદથી સર્વ પ્રમાણની સુન્દર વ્યવસ્થા થઈ ગઈ, અને મારી બીજી ભીતિ પણ દૂર થઈ ગઈ.

વલ્લભદાસ—શી ભીતિ હતી?

કૃષ્ણદાસ—"જો માણસ એમ ધારે કે મારા ઉપર ભગવાન્‌નો અનુગ્રહ થઈ ગયો છે, હવે મારે શ્રવણ કીર્તન કરવાની શી જરૂર છે? આમ થતાં શ્રૌત સ્માર્તાદિ સર્વ સદાચાર ઉચ્છિન્ન થઇ જાય" એવી મને ભીતિ હતી, પરન્તુ આપે કહ્યું કે "જે જીવોને જે પ્રમાણે જે માર્ગમાં અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા તે જીવોની તે માર્ગમાં તેવી જ પ્રવૃત્તિ ભગવાન્ કરાવે છે. અને જીવ પણ પુનઃ પુનઃ તે તે સાધન–ફલ માટે યત્ન કરે છે, અને તેમાં જ તેની શ્રદ્ધા સજડ થાય છે. અર્થાત્ ભગવાન્‌ના અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થયેલા વિશ્વાસથી જીવ સાધન અને સદાચારમાં સારી રીતે પ્રવૃત્ત થશે,

બીજી ભીતિ એ હતી કે–"ભગવાન્‌નો અનુગ્રહ મારા ઉપર છે કે નહિં? આવા શંકાશીલ મનુષ્યની ભક્તિમાં નિઃશંક પ્રવૃત્તિ નહિ થાય" પરન્તુ ભગવાન્ સ્વતન્ત્રેચ્છ

(૧) તે નાધીતશ્રુતિગણા નોપાસિતમહત્તમાઃ ૧૧-૧૨-૭.

(૨) 'વ્રજાદિસ્થિતાઃ' આવો જે દૃષ્ટાંત તરીકે મૂલગ્રન્થ લખ્યો છે ત્યાં વ્રજાદિ શબ્દથી ગોપીજનો અર્થ ન કરતાં વ્રજ આદિર્યેષાં આવી રીતે જહત્સ્વાર્થલક્ષણ બહુવ્રીહિસમાસ કરી વ્રજ આ ઉપલક્ષણ સમજવાનું છે. એટલે કે આખા વાક્યનો વ્રજાતિરિક્ત સ્થલે ગુરુ અનુગ્રહની અપેક્ષા છે, વ્રજમાં નહિં એવો અર્થ થશે.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

હોવાથી જીવને ઇચ્છાધીન રહેવું પડે છે. તેથી જે માર્ગમાં અંગીકાર, તે માર્ગ પ્રમાણે તેની યથાર્થ પ્રવૃત્તિ ભગવાન્ જ કરાવે, એટલે જીવની નિઃશંક પ્રવૃત્તિ ભક્તિમાં થશે જ.

વલ્લભદાસ—આ તો મર્યાદામાર્ગમાં જીવની પ્રવૃત્તિ કહી. હવે હું પુષ્ટિમાર્ગીય વ્યવસ્થા કહું છું.

ભક્તિ કલ્પતરુ જેવી છે. ભક્તિમાં ઇતર સાધનની અપેક્ષા નથી.

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेञ्जसा । स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति ॥ न किञ्चित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम । वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् ॥

ભાવાર્થ—ભગવાન્ કહે છે કે "મારામાં જેનું મન છે એવા મારી ભક્તિવાળા ભક્તિયોગીને જ્ઞાન વૈરાગ્ય કોઈ કલ્યાણકારક નથી. જે કર્મથી, જે તપથી, જે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી, જે યોગથી, જે દાનધર્મથી, અને બીજાં અનેક શ્રેયોથી પણ જે પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ મારો ભક્ત સહજમાં ભક્તિયોગથી પ્રાપ્ત કરે છે. મારા એકાન્ત ભકતો સ્વર્ગ મોક્ષ અક્ષર બ્રહ્મની પણ આકાંક્ષા નથી રાખતા. મારા ધીર–ગંભીર–ભકતો મારા આપેલા અપુનરાવૃત્તિ મોક્ષને પણ નથી ઇચ્છતા."

આ સર્વ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે, જ્ઞાન વૈરાગ્ય રહિતને પણ[1] ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે માટે જ ભક્તિ **કલ્પતરુ** જેવી છે. કલ્પતરુ જેવી ભક્તિને ઇતર સાધનોની અપેક્ષા નથી જ.

મુક્તિસાધનપૂર્ણને પણ ભગવાન્ ભક્તિનું દાન કરે તો તેને ભક્તિ મળે.

"भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम्" ભગવાન્ ભજન કરનારને મુક્તિ આપે છે પણ ભક્તિ નથી આપતા. આ શુકદેવજીનાં વચનો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે મુક્તિનાં સાધનોથી પૂર્ણ એવા માણસને પણ ભગવાન્ ભક્તિનું દાન કરે તો જ મળે, ના આપે ના જ મળે. આ ઉપરથી નિર્ણય થયો કે **ભક્તિ પ્રાપ્ત થવામાં અનુગ્રહ વિના ઇતર કોઇ સાધનની અપેક્ષા નથી.**

અનુગ્રહ શિવાય ઇતર સાધનથી પણ જો ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો સર્વ દુર્લભ એવા મોક્ષપર્યન્ત પહોંચેલાઓને તે પ્રાપ્ત થવી જોઈએ, પરન્તુ મોક્ષાધિકારીઓને પણ ભક્તિ કેવલ પ્રભુના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ય છે.

---

૧ શ્રીરઘુનાથજી એવની જગ્યાએ અપિ મુકવા આજ્ઞા કરે છે. જો જ્ઞાનવૈરાગ્યરહિતને જ ભક્તિ થાય છે, એવું કહેવામાં આવે તો જ્ઞાનવૈરાગ્યરહિત જ ભક્તિના અધિકારી ગણાય. અને અપિ–પણ મુકવાથી જ્ઞાનવૈરાગ્યરહિત અને જ્ઞાનવૈરાગ્યવાન્ ઉભયની ગણના થાય છે.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

મર્યાદામાર્ગમાં પણ અનુગ્રહથી જ અંગીકાર છે.

ભાઈ કૃષ્ણદાસ! હું તમને ઉપર કહી ગયો કે પુષ્ટિ અને મર્યાદા બન્ને માર્ગમાં ભગવત્કૃપાથી જ અંગીકાર છે. તે વાત યાદ છે?

કૃષ્ણદાસ—હા. હું સમજ્યો કે બન્ને માર્ગમાં અંગીકાર ભગવાન્‌ના અનુગ્રહથી જ છે.

વલ્લભદાસ—મર્યાદામાર્ગમાં પણ ભગવદનુગ્રહથી જ અંગીકાર હોવાથી મર્યાદામાં પણ ભક્તિને સાધનબલસાધ્યત્વ નથી, અર્થાત્ સાધનોના જોરથી ભક્તિ સિદ્ધ થતી નથી.

કૃષ્ણદાસ—ત્યારે સાધનો શા માટે કહ્યાં છે?

વલ્લભદાસ—સાધનો તો અનુગ્રહરૂપી કલ્પવૃક્ષના શાખાનો વિસ્તાર આટલો છે, એવું માહાત્મ્ય દર્શાવનારાં છે. સાધનોથી સ્વતંત્ર રીતે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય, એવું દર્શાવવા માટે નહિ. આ તો ભક્તિમાર્ગીય એવા તમારે પણ અવશ્ય સ્વીકારવું જ જોઈશે.

જો ભગવદનુગ્રહ વિના સાધનોથી જ ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય તો "પોતાના કર્મથી પીડાતા મનુષ્યો મરીને પુનઃ મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે." આવા પ્રવાહ નામક પુષ્ટિ અને મર્યાદાથી જુદા માર્ગમાં તેનો અંગીકાર કેમ ન કરત? શું સમજ્યા વારુ?

કૃષ્ણદાસ—તમારૂં વક્તવ્ય હું સમજી ગયો કે, પ્રવાહમાર્ગમાં સાધનથી ફલ અને મર્યાદામાર્ગમાં પણ સાધનોથી ફલ મળે, એવું જો થઈ જાય તો પ્રવાહમાર્ગમાં ને મર્યાદામાર્ગમાં ભેદ શો રહ્યો? જેમાં અંગીકાર કરે તે સરખું જ થયું. માટે મર્યાદામાં પણ અનુગ્રહથી જ ભક્તિ મળે. સાધનો પણ પ્રભુ કરાવે તો જ થાય.

આવી રીતે મર્યાદામાં અને પુષ્ટિમાં બન્નેમાં અનુગ્રહની અપેક્ષા છે. એ વાત હું સારી રીતે સમજ્યો.

વલ્લભદાસ-ભાઈ કૃષ્ણદાસ! પુષ્ટિભક્તિ અને મર્યાદાભક્તિ બન્નેમાં પ્રભુના અનુગ્રહની અપેક્ષા છે, પરન્તુ મર્યાદામાં સાધન કરાવી ભક્તિદાન, જ્યારે કે પુષ્ટિમાં સાધનો વિના જ અનુગ્રહથી ભક્તિનું દાન કરે છે. એ તારતમ્ય ભૂલાવું ન જોઈએ.

કૃષ્ણદાસ-અનુગ્રહ તો પુષ્ટિ તથા મર્યાદામાં ફલસમર્પક-ફલ આપનારો-હોવાથી આવશ્યક છે, તો પછી મર્યાદામાર્ગમાં સાધનોપદેશ કેમ? અને પુષ્ટિમાં કેમ નહિં?

વલ્લભદાસ-'न रोधयति मां योगः' 'મને યોગ વશ કરી શકતો નથી' વિગેરે વચનોથી અન્વય[1] વ્યતિરેક[2] તપાસતાં પુષ્ટિમાર્ગમાં અનુગ્રહેતર-અનુગ્રહ શિવાયનાં સાધનોનું કારણત્વ બેઉ રીતે વ્યભિચારી ઠરે છે. એટલે કે સાધનો-પ્રભુપ્રાપ્તિ કરાવી શકતાં નથી. તેથી પુષ્ટિમાં સાધનોને કારણ તરીકે સ્વીકારવાં પણ અસંભવિત છે. અનુગ્રહથી જ મર્યાદામાં પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે છતાં સાધનો કરવાની જરૂર છે તે વધારે સ્ફોટ વખત આવે કરીશ.

---

૧ કારણ છતાં કાર્ય ન થાય તે **અન્વયવ્યભિચાર.**

૨ કારણ ન રહેતાં છતાં કાર્ય થઈ જાય તે **વ્યતિરેકવ્યભિચાર.**

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

વલ્લભદાસ પોતાના એકદેશીના મતનું ખંડન કરે છે.

ભાઈ દામોદરદાસ ! તમે અનુગ્રહને સમજો છો ?

દામોદરદાસ—ના. સમજાવો ?

વલ્લભદાસ—અનુગ્રહ એટલે પોષણ—પુષ્ટિ. 'पोषणं तदनुग्रहः' એવું વાક્ય છે. તેથી જેમ સર્ગલીલા વિસર્ગલીલા એવી પોષણલીલા પણ ભગવાનની જુદી લીલા જ છે, અને તે અનુગ્રહલીલા ઇચ્છા કરતાં સ્વતન્ત્ર જ છે. "यस्यानुग्रहमिच्छामि" "જેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું તેનું ધીમે ધીમે સાધન—ધન હરું છું." આ શ્લોકમાં અનુગ્રહ અને ઇચ્છા બન્ને જુદાં જ દર્શાવેલાં છે. તેથી અનુગ્રહ એ જુદો જ ધર્મ છે, એ વાત નિશ્ચિત થઈ. હવે હું ઇચ્છાનું સ્વરૂપ દર્શાવું છું. અનુગ્રહપૂર્વક સર્વત્ર તે તે માર્ગના ભક્તના કાર્ય કરવામાં સહકારિકારણ—તે તે કાર્યના મુખ્ય કારણની સાથે મળીને કરનારું જે કારણ—તે ઇચ્છા.

દામોદરદાસ—વાહ, આપ તો બહુ જ ઉંડા ઉતર્યા. ભક્તિ પ્રાપ્ત થવામાં અનુગ્રહ એ નાનું કારણ છે. મુખ્ય કારણ ભગવદિચ્છા જ થઈ કેમ વારુ ?

વલ્લભદાસ—હા. ખરી રીતે જોતાં તો કાર્યમાત્ર ભગવદિચ્છાધીન જ છે, આવું તમારે પણ માનવું જોઇએ. માટે ભક્તિ ઉત્પન્ન થવામાં અનુગ્રહ તો અવાન્તર[1] વ્યાપાર છે. કારણ તો ઇચ્છા જ છે. આ ઉપરથી "કોઈ પણ સહકારિની—મદદગારની—અપેક્ષા રાખ્યા વિના અનુગ્રહથી જ ભક્તિ થઈ જાય" એવું કહેવું તો રોચનાર્થ જ છે. કારણ કે અનુગ્રહ પણ કાર્યરૂપ છે, અને કાર્યમાત્રનું કારણ ઇચ્છા છે—માટે જ્યારે જ્યારે જે જે કાર્ય થાય છે, થશે, અથવા થયું, તે તે સમયે તે તે ક્રમપ્રાપ્ત હેતુથી તે તે કાર્ય કરીશ, આવા પ્રકારની ભગવદિચ્છા દરેક કાર્યના પહેલાં છે, અથવા હતી, એવું માનવું જોઇએ. કારણ કે ભગવાન સત્યસંકલ્પ છે. સત્યસંકલ્પ ભગવાન્ ધારે તે કરવા સમર્થ છે. જો કાલોપાધિના ક્રમથી ભગવદિચ્છા કાર્ય કરે છે એવું ન સ્વીકારવામાં આવે તો સર્વ કાર્યની કારણભૂત ઇચ્છા નિત્ય હોવાથી એકી વખતે દરેક કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ આવે. માટે તે તે કાલમાં તે તે કાર્ય કરવાની ભગવદિચ્છા કારણ છે, એમ કાલોપાધિ સ્વીકારવો.

દામોદરદાસ—ભગવદિચ્છા નિત્ય છે. અનિત્ય નથી, એ વાત મારે કબુલ છે. પરંતુ જેમ ઘડો બનાવવામાં ચાકળો હોય અને દણ્ડ ન હોય, દણ્ડ હોય ચાકળો હોય અને કુંભાર ન હોય, અર્થાત્ એકાદ સાધન ઓછું હોય તો જેમ ઘટ કાર્ય નથી થતું, તેમ ભગવદિચ્છા નિત્ય છતાં ઈતર સાધન હાજર ન હોવાથી એકી વખતે સર્વ કાર્ય થઈ જવાનો પ્રસંગ નહિ આવે.

વલ્લભદાસ—ચિકીર્ષા—કાર્યકરણેચ્છા—વિનાનાં ઇતર સાધનો પણ ભગવદિચ્છાનાં કાર્યરૂપ છે. સાધન હાજર હોવાં વા ન હોવાં એમાં પણ ભગવદિચ્છા જ કારણ છે. તેથી જ્યાં ભગવાન્‌ને કાર્ય કરવાની ઇચ્છા હોય છે ત્યાં કારણ (સમવધાન) હાજર થાય છે. જે

---

(૧) કારણ અને કાર્ય વચ્ચે થતી ક્રિયા.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યાં કારણ (અસમવધાન) હાજર નથી થતાં, એટલે હવે સમજ્યા કે ભગવદિચ્છા જ કારણ થઇ.

દામોદરદાસ—હા. એ વાત સમજ્યો. પણ બીજાં સાધન-કારણ-હાજર થાય તેના પૂર્વક્ષણને પ્રતિબન્ધક માનીએ, અર્થાત્ બીજા કારણ સમવધાનનો વ્યવધાનરહિત પૂર્વક્ષણ જ તે કાર્યમાં પ્રતિબન્ધક માનો એટલે કાર્ય નિત્ય ઉત્પન્ન નહિ થાય.

વલ્લભદાસ–સામગ્રી બધી તૈયાર હોય તેના પૂર્વક્ષણને પ્રતિબન્ધક માનવાનું કહો છો, પરન્તુ તેવા પૂર્વક્ષણના પહેલાં પ્રતિબન્ધક વ્યવધાનરહિત પૂર્વક્ષણ નહિ હોવાથી તેજ વખતે અગ્રિમ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ જશે. અર્થાત્ એકના [૧]પ્રાગભાવસમયમાં-અન્ય કાર્ય થઈ જશે. એ રીતિ નથી.

દામોદરદાસ—(પૂર્વપક્ષ) ઠીક, મારી બીજી યુક્તિ સાંભળો. જે જે ક્ષણે જે જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે તે કાર્ય [૨]તત્તત્ક્ષણાધિકરણક થાય છે. તેથી તે તે કાર્ય પ્રત્યે તે તે કાર્યનો [૩]પ્રાગભાવાવચ્છિન્ન [૪]મહાન્ કાલ ઉપાધિરૂપ-પ્રતિબન્ધક-સતતકાર્ય થવામાં અડચણભૂત માનો.

વલ્લભદાસ—તમારું કહેવું દૃષ્ટાન્ત આપી સમજાવશો.

દામોદરદાસ—હા. જુઓ. પ્રલયકાલે સિસૃક્ષા-ભગવાન્‌ની સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા-હાજર છતાં સૃષ્ટિપ્રાગભાવાવચ્છિન્ન-સૃષ્ટિના પ્રાગભાવથી યુક્ત-અનેક મન્વન્તરથી મપાયેલો મહાન્ કાલ જેમ સૃષ્ટિ પ્રતિબન્ધક છે, તેથી સૃષ્ટિ ન થતાં પ્રલય જ થાય છે. તેવી રીતે પ્રભુ ઇચ્છા નિત્ય છતાં તે તે કાર્યના પ્રાગભાવકાલને પ્રતિબન્ધક માનો.

જુઓ. બીજું દૃષ્ટાન્ત આપું છું.

જેવી રીતે ભગવાન્‌ની સંહાર કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છતાં સૃષ્ટિ સમયે પ્રલયપ્રાગભાવાવચ્છિન્ન-પ્રલયપ્રાગભાવ અવસ્થાનો સ્થૂલ કાલ-પ્રતિબન્ધક છે, જો પ્રતિબન્ધક ન હોય તો તે જ વખતે પ્રલય થઈ જાય. માટે સંહાર કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છતાં પ્રલયપ્રાગભાવ અવસ્થાનો સ્થૂલ કાલ જેમ સૃષ્ટિસમયે સંહારનો પ્રતિબન્ધ કરે છે, તેમ અત્ર પણ કાર્યની સર્વ સામગ્રી તૈયાર હોય એવા ક્ષણનો પ્રાગભાવાવચ્છિન્ન સ્થૂલ કાલ પ્રતિબન્ધક થશે. એટલે ભગવદિચ્છા નિત્ય છતાં તે તે કાર્યના પ્રાગભાવ અવસ્થાનો સ્થૂલ કાલ પ્રતિબન્ધક નિવડતાં નિત્યકાર્યોત્પત્તિરૂપ દોષ નહિં લાગે.

વલ્લભદાસ—(ઉત્તર) ભાઈ! તમે કહો છો કે "પ્રલય સમયે સૃષ્ટિ ઇચ્છા નિત્ય છતાં સૃષ્ટિપ્રાગભાવ અવસ્થાનો સ્થૂલ કાલ બાધક થયો તેથી પ્રલય થયો નહિં" પરન્તુ સૃષ્ટિ અને

---

(૧) વસ્તુની ઉત્પત્તિ પહેલાંનો અભાવ તે **પ્રાગભાવ**. (૨) તે તે ક્ષણમાં થનારું.

(૩) જે કાલને બીજા કાલથી જુદો કરનારો પ્રાગભાવ હોય તે કાલ (ન્યાયની ભાષામાં) પ્રાગભાવાવચ્છિન્ન કહેવાય. ટૂંકમાં તે કાર્યના પ્રાગભાવનો સમય.

૪ પ્રાગભાવાવચ્છિન્ન કાલ સૂક્ષ્મ પણ સંભવે છે, તેથી મહાન્ એવું કાલનું વિશેષણ આપ્યું.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

પ્રલય આ બન્નેનો પરસ્પર તેજ અને અન્ધકાર જેટલો વિરુદ્ધ સ્વભાવ છે. તેથી સૃષ્ટિ વખતે પ્રલય નહિં અને પ્રલય વખતે સૃષ્ટિ નહિં એમ એકની હાજરીમાં બીજાની ગેરહાજરી માનવી જોઇશે, અને તેથી સૃષ્ટિરૂપ કાર્યના પ્રતિ પ્રલયાભાવની પ્રતિબન્ધકાભાવરૂપે કારણતા સ્વીકારવી જોઇએ, અને કારણતા સ્વીકારવાથી પોતાના કાર્યરૂપ સૃષ્ટિના પહેલાં તેની સત્તા પણ અવશ્ય હોવી જોઇએ, પરન્તુ સૃષ્ટિનો કારણભૂત પ્રલયાભાવાધિકરણભૂત કાલ જ અપ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તે વખતે પ્રલય ન હોવાથી તે કાલનું સ્થાન પ્રલય હોઇ શકે નહિ, તેમ સૃષ્ટિ પણ હજી ઉત્પન્ન થવાની છે, તેથી તે કાલનું અધિકરણ–સ્થાન–સૃષ્ટિ પણ થઇ શકતી નથી, આ પ્રમાણે બન્ને અનધિકરણ થવાથી કોઇ જુદો જ કાલ સિદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવશે. તે જુદો કાલ ચાલુ પ્રસંગમાં કંઇ પણ ઉપયોગી નથી, તેમ વ્યવહારમાં પણ તેવો કાલ જોવામાં નથી આવતો, માટે પ્રલયાભાવને પ્રતિબન્ધકાભાવરૂપે સૃષ્ટિરૂપ કાર્યના પ્રત્યે હેતુ કહેવો એ યોગ્ય જ નથી.

દામોદરદાસ–આવો કાલ ન જ હોય તેનું શું કારણ?

વલ્લભદાસ–સૃષ્ટિ તથા પ્રલયથી જુદો અને તે બન્ને જેનું અધિકરણ–સ્થાન–નથી એવા કાલનું સૃષ્ટિ કે પ્રલય પૈકી એકપણ સ્થાન નથી બનતું, અને સૃષ્ટિપ્રલયના વ્યવહારથી જુદો વ્યવહાર જોવામાં નથી આવતો, વળી તેવા કાલનું સાધક કાંઇ કાર્ય પણ ન હોવાથી તેવો કાલ તદ્દન અપ્રસિદ્ધ ઠરે છે.

દામોદરદાસ–આ તો જાણે મારા દૃષ્ટાન્તની વાત થઈ, પણ જે કાલોપાધિમાં જે કાર્ય થાય છે તે કાલોપાધિનો પ્રાગભાવ તે કાર્યમાં પ્રતિબન્ધક છે, એવું કહું તો તેનું શું ઉત્તર?

વલ્લભદાસ–કાર્યાધિકરણકાલોપાધિક પ્રાગભાવને એટલે કે જેના ઉત્તર ક્ષણમાં કાર્ય થનારું છે એવા પ્રાગભાવને જો પ્રતિયોગિપ્રતિબન્ધક–કાર્ય અટકાવનારો–માનીએ તો કારણસામગ્રીને જ પોતાના કાર્ય પ્રત્યે પ્રતિબન્ધકત્વ આવે, તો પછી કંઇ કાર્ય જ ઉત્પન્ન ન થાય.

દામોદરદાસ–ઠીક ત્યારે ભાવિ કાર્યના અધિકરણવાળો ક્ષણ પણ કારણ હોવાથી તે ક્ષણના અભાવથી હાલનો કાર્યાભાવ માનો. કારણ કે ઉત્તર ક્ષણમાં બનાવવાના ઘટને હાલમાં નહિ કરવામાં ઉત્તર ક્ષણાભાવ તમારે હેતુ કહેવો જોઇએ.

વલ્લભદાસ–ઉત્તર ક્ષણમાં બનાવવાના ઘટને હાલમાં નહિ બનાવવામાં ઉત્તરક્ષણાભાવને હેતુ શા માટે માનીએ. ઇચ્છાભાવને જ હેતુ માનો.

દામોદરદાસ–હા. ઇચ્છાભાવ જ હેતુ છે પણ "[1]सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतो विशेष्ये बाधके सति" એ ન્યાયથી ક્ષણાભાવ જ હેતુ છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

વલ્લભદાસ—નિશ્ચિત કરેલાં કારણોથી કાર્ય જરુર થતું હોવાથી જે વસ્તુ મુકવાથી કાર્ય થતું અટકી જાય, તે વસ્તુ હાજર ન હોય તો અર્થાત્ તે વસ્તુનો અભાવ હોય તો કાર્ય

---

(૧) આનો અર્થ—વિશેષણ સહિત વિશેષ્યના વિધિનિષેધો જ્યારે વિશેષ્યનો બાધ થાય ત્યારે વિશેષણમાં આવે છે.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

થાય તેથી તે વસ્તુની તે કાર્યના પ્રતિ પ્રતિબન્ધકાભાવરૂપે કારણતા મનાય છે. દાખલા તરીકે અગ્નિથી દઝાય છે, પણ દાહશક્તિ બન્ધ કરે એવો મણિ ધરવામાં આવે તો અગ્નિ દાહક થતો નથી. મણિનો અભાવ હોય તો દઝાય, તેથી મણિનો અભાવ પણ અગ્નિદાહમાં કારણરૂપે સ્વીકારાય છે. પણ દણ્ડ, ચક્કર વિગેરે કારણોથી ઘટકાર્ય થાય, તેના અભાવમાં ન થાય તેમાં દાહપ્રતિબન્ધક મણિના જેવી પ્રતિબન્ધકાભાવરૂપે દણ્ડાદિમાં કારણતા ન સ્વીકારાય પણ દણ્ડાદિ રૂપેજ. તેમ પ્રકૃતમાં પણ ઉત્તર ક્ષણમાં કરવા ઈચ્છેલ ઘટના પ્રતિ ઉત્તરક્ષણ વિશિષ્ટ–ઉત્તરક્ષણ યુક્ત–ઇચ્છાનું કારણ હોવાથી પૂર્વક્ષણમાં–હમણા જ કરવામાં–ઉત્તરક્ષણવિશિષ્ટ ઈચ્છારૂપ કારણના અભાવે ઘટરૂપ કાર્ય ન બને, તે યુક્ત જ છે.

દામોદરદાસ-તે તે ક્ષણવિશિષ્ટ ઈચ્છાને કારણ માનવામાં તો 'सविशेषणे हि' આ ન્યાયથી ક્ષણનું જ કારણત્વ સિદ્ધ થાય છે. ઈચ્છાનું કારણત્વ ક્યાં રહ્યું ? વળી ઈચ્છાનેજ કારણ માનવું હોય તો પછી લાઘવથી કેવલ ઈચ્છાનેજ માનો તે તે ક્ષણવિશિષ્ટ આવું વિશેષણ આપી કારણતામાં ગૌરવ શા માટે કરો છો ? જેમ ઘટ પ્રતિ દણ્ડની કારણતા દણ્ડ-રૂપે જ છે, કંઈ દૃઢદણ્ડરૂપે નથી તેમ, પરંતુ કાર્યોત્પત્તિ વખતે સહકારિકારણ ક્ષણને મળીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે ઇચ્છા કેવલ નહિ.

વલ્લભદાસ—પ્રભુની ઇચ્છા કાર્ય કરવાની હોય છતાં તે કાર્યક્ષણ ન રહે તેમાં કારણ શું ?

દામોદરદાસ—તે કાર્યની સામગ્રી નથી તેજ.

વલ્લભદાસ—તે કાર્યસામગ્રી નથી તેનું કારણ શું ?

આમ પ્રશ્નોત્તર થતાં તે તે સાધન પરમ્પરાનો અભાવજ કારણત્વેન નિશ્ચિત કરવો પડશે, અને સાધનપરમ્પરા તે સાધ્યપરમ્પરામાં આ પ્રમાણે જો પરમ્પરા ચાલી તો તે સાધનપરમ્પરાની અનવસ્થા થઈ જશે.

દામોદરદાસ—ભલે અનવસ્થા થઈ જાય તેવી અનવસ્થા તો પ્રમાણસિદ્ધ કહેવાશે ?

વલ્લભદાસ—'सोऽकामयत' 'તેણે ઈચ્છા કરી' 'बहु स्यां प्रजायेय' 'હું બહુ થાઉં' વગેરે વચનો ઇચ્છાનેજ સર્વનું કારણ ઉપદેશે છે તેથી, તેમજ બીજી કોઈ ગતિ જ નથી તેથી સર્વનું કારણ ઇચ્છાજ તમારે પણ માનવી જોઇએ. ઇચ્છાને કારણ ન માનવામાં કાર્ય અને તેના અભાવને આકસ્મિકત્વ–કારણ વિના અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થવાનો–દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી બાહ્યમત પ્રવેશ થઈ જશે માટે સર્વનું કારણ ઇચ્છાજ છે.

દામોદરદાસ-ભાઈ! સરજવાની ઇચ્છા અને સંહારની ઇચ્છા આ બન્ને ઇચ્છાઓ ભગવાન્‌ની નિત્ય છે, તો પછી કારણરૂપ ઇચ્છાઓ નિત્ય હોવાથી કાર્યરૂપ સૃષ્ટિજ હમેશ વા એકી વખતે થઈ જાય, કે પ્રલય પણ એકી વખતે અથવા હમેશ રહે. આવું અયોગ્ય થઈ જશે ?

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

વલ્લભદાસ–ભાઈ! અત્ર આમ સમજવાની જરૂર છે કે, "એકી વખતે સર્વ થઈ જાય વા સર્વ નષ્ટ થઈ જાય." તે વિચારતાં પહેલાં સર્ગ અને પ્રલયનું કારણ વિચારવું જોઈએ. આ વિચાર પણ શ્રુતિની અંદર જે સૃષ્ટયાદિ પ્રકાર કહ્યો છે તેજ પ્રકારે પરલોકવાદી પરમઆસ્તિકોએ વિચાર કરેલો છે તે પ્રમાણે વિચાર કરવો જોઈએ. જો શ્રુતિને આધારે વિચાર કરીએ તો જરૂર "**ઇચ્છા જ સર્વનું કારણ છે**" એવું સિદ્ધ થશે.

વાજસનેયિશાખાયાં–"आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोपश्यत्" "स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छत्, स हैतावानास" "यथा स्त्रीपुमांसौ सम्परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्, ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्"

ભાવાર્થ–"આ સઘળું પુરુષવિધ આત્મા જ અગ્રે હતો, તેમણે વીક્ષણ કરતાં પોતાના આત્મા કરતાં બીજું કંઈ ન જોયું." "તેમણે રમણ ન કર્યું, કારણ કે તે એકાકી નથી રમતા, બીજાની ઇચ્છા કરી. તે આ જગદ્રૂપ થયા." જેવી રીતે સ્ત્રીપુરુષ જોડાયલ હોય તેવી રીતે ભગવાને પોતાના આત્માને બે પ્રકારે જુદો કર્યો. પોતે પતિ અને પત્નીરૂપ થયા.

ભાઈ દામોદરદાસ! આ દ્વિતીય સૃષ્ટિમાં તો ઇચ્છામાત્રને જ હેતુરૂપ કહી છે. રમણેચ્છા તો તે સૃષ્ટિરૂપ ઇચ્છાની પ્રયોજક છે, તેથી પોતાની ક્રીડાર્થ જ જગદ્રચના છે તેવું સિદ્ધ થાય છે.

દામોદરદાસ–કેવી રીતે?

વલ્લભદાસ—સાંભળો. "क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं यस्य भूम्नः" "क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यन्तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्युः" "આ સર્વ જગત્ ભૂમા ભગવાન્નું ક્રીડાસ્થાન છે" લીલા માટે જ આ ત્રણે જગત્ ભગવાને રચ્યું છે, તેમાં કુબુદ્ધિજન મારું છે એવું સ્વામિત્વ માને છે" આ પ્રમાણે પોતાની ક્રીડાર્થ જ આ જગત્‌ની રચના પ્રભુએ કરી છે એ વાત સિદ્ધ થઈ.

જગત્‌ના કારણભૂત ઇચ્છાના નિયમન વિના જગત્‌ની વિચિત્રતા થાય નહિ, અને જગત્‌ની વિચિત્રતા વિના લીલા પણ ન જ થાય, આ હેતુથી જગત્‌ની વિચિત્રતાપૂર્વક ક્રીડા કરવાને કાલનો વિભાગ કરીને તે તે કાલમાં તે તે લીલાને કરે છે, કરશે, કરી. કાલના વિભાગથી ઇચ્છાનું નિયમન કર્યું, અને તે તે કાલથી કરેલું ઇચ્છાનું નિયમન લોકમાં સમજાવવા માટે સૂર્યાદિકની ગતિ બનાવી કે જેથી આધુનિક આપણા જેવાને વર્તમાનાદિ કાલની પ્રતીતિ થાય છે.

આ પ્રમાણે ઉપરનાં વાકયોમાં સૂચવેલા ઇચ્છાના કારણત્વની ઉપપત્તિ બીજી રીતે થઈ શકતી નથી તેથી નિશ્ચિત થાય છે કે વર્તમાનાદિ ત્રણે કાલમાં થનારાં કાર્યોનું કારણ તો ઇચ્છા જ છે, પરન્તુ વૈચિત્ર્ય વગર રમણ સંભવે નહિ તેથી તે ઇચ્છાને પ્રભુએ જ વર્તમાનાદિ કાલથી નિયમિત કરી, તેથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જે કાલમાં, જે પ્રકારે, જે

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

સાધનથી, જે અધિકરણમાં, જે કાર્ય થાય છે, નાશ પામે છે, વા નથી થતું, તે કાલમાં, તે પ્રકારે, તે સાધનથી, તે અધિકરણમાં, તે કાર્ય થાઓ, નાશ પામો, ન થાઓ આવા પ્રકારનો નિયમ પ્રભુએ સૃષ્ટિની પહેલાં જ કર્યો છે. તેથી એક કાલમાં સર્વનો નાશ અથવા ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ, આ દોષ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. ભાઈ! આ જ હેતુથી આપણા સર્વનું કર્તૃત્વ પણ ઈશ્વરને જ અધીન છે એવું શ્રુતિ કહે છે.

'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति'।

'જેને આ લોકથી ઉદ્ધાર કરવાની ઈચ્છા છે તેને ભગવાન્ આ સારાં કર્મ કરાવે છે.' આ પ્રમાણે ધર્માદિમાં સ્વર્ગાદિ ફલ સંપાદન કરવાનું જે સામર્થ્ય છે તે પણ ભગવાન્‌ને જ આભારી છે. માટે જ સર્વકર્તૃત્વ પ્રભુનું છે એવું શ્રુતિ કહે છે. શ્રીવ્યાસજીએ પણ 'परात्तु तच्छ्रुतेः (૨-૩-૪૧) કર્તૃત્વ બ્રહ્મનું જ છે, એવું સિદ્ધ કર્યું છે. ભગવાન્‌ના સંબંધથી જ જીવમાં કર્તૃત્વ છે. સર્વકર્તા સર્વભોક્તા સર્વનિયંતા પ્રભુ જ છે. આ જ વિષય વિદ્વન્મંડનમાં વિસ્તૃત રીતિથી વર્ણવ્યો છે.

કૃષ્ણદાસ—ભાઈ! હું પ્રથમ કહેતો હતો કે "ઈશ્વરપ્રેરિત કર્મોને સાધન માનવામાં કંઈ બાધ નથી." એવું આપ કહેતા હો એમ લાગે છે.

ભગવાન્ સાધનોથી મળતા નથી.

વલ્લભદાસ—ના. ભાઈ, કોઈ પણ સાધનોથી ભગવાન્ પ્રાપ્ય નથી. એવું શ્રુતિ, સાધનોનો સર્વથા નિષેધ જ કરે છે.

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः न मेधया न बहुना श्रुतेन"

"આ પરમાત્મા બહુ પ્રવચનથી કે મેધાથી કે બહુ શ્રવણથી પ્રાપ્ત થતા નથી." આ પ્રમાણે સર્વ સાધનોનો નિષેધ કરી "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" **"ભગવાન્ તો અનુગ્રહથી જ મળે છે"** એમ સિદ્ધ કર્યું.

ભક્તો કાલાધીન નથી.

હજુ બીજું પ્રમાણ આપું છું.

"न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे नङ्क्ष्यन्ति नो निमिषो लेढि हेतिः।
येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्"
'तान्नोपसीदत हरेर्गदयाभिगुप्तान्नैषां वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे।'

"શાન્તરૂપ એવા મારામાં જે ભક્તો તત્પર—આસક્ત—છે, તે કદાપિ નાશ પામતા નથી, તેમને કાલચક્ર ગળતું નથી; કે જે ભક્તોને હું જ પ્રિય આત્મા છું, હું જ પુત્ર, હું જ

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

સખા, હું જ ગુરુ, હું જ મિત્ર, હું જ દેવ અને હું જ ઇષ્ટ છું." યમરાજા કહે છે કે, હે દૂતો તમો તેની પાસે ન જાઓ, કે જેઓનું રક્ષણ ભગવાન્‌ની ગદાથી થઈ રહ્યું છે. તેમને તો હું તથા તમે પણ દણ્ડ કરવા સમર્થ નથી." આ પ્રમાણે ભક્તોને કાલના અધીનમાં રહેવાનું નથી, તે શું સૂચવે છે? કે ભક્તિ કર્મથી સાધ્ય નથી જ. કર્મ તો તે તે કાલે જ કરવાનાં હોવાથી કાલને અધીન છે. કાલસાધ્યસાધનથી સિદ્ધ થતું ફલ પણ કાલપરિચ્છેદ્ય હોવાથી સ્વર્ગાદિકની માફક બ્રહ્મભાવને પણ કાલસાધ્યત્વ આવે છે, અને તેથી બ્રહ્મભાવસાધ્ય મુક્તિને પણ કાલપરિચ્છેદ્યત્વ લાગુ થાય છે.

અનુગ્રહ જ ભક્તિમાર્ગનો નિયામક હોવાથી ભક્તિમાર્ગ લોકવેદાતીત છે એવું જેને ભાન છે અને ભક્તિમાર્ગ ઉપર જેને વિશ્વાસ છે, તેને જ માટે આ ગ્રન્થ લખ્યો છે.

બીજું ખાસ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કેઃ—

यदा यमनुगृह्णाति भगवानात्मभावितः । स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥

જ્યારે આત્મામાં ભાવના કરાયલા ભગવાન્ જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તે મનુષ્ય લોકમાં અને વેદમાં પરિનિષ્ઠિત—સજડ ચોંટેલી—બુદ્ધિને પણ તજે છે. પ્રભુના અનુગ્રહથી જ ભક્તિમાર્ગમાં લોકવેદાતીતનું ભાન થાય, અને પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ થાય, તેને માટે જ આ ગ્રન્થદ્વારા કંઈક લેશમાત્ર જ્ઞાન પ્રકાશિત કર્યું. પરન્તુ જેનો ભક્તિમાર્ગમાં વિશ્વાસ નથી, જેની બુદ્ધિમાં ભક્તિમાર્ગનું લોકવેદાતીતત્વ ઉતર્યું નથી, તેને માટે વધારે કહેવું વ્યર્થ છે.

અન્યાશ્રય માથુ ગયે પણ ન કરવો.

गोपीशपदसर्वस्वः पितृपादाब्जसेवकः ।
निर्णीतवान् भक्तिहेतुं निगूढाशयविट्ठलः ॥ १ ॥
अहं कुरङ्गीदृग्भङ्गिसङ्गिनाङ्गीकृतोस्मि यः ।
अन्यसम्बन्धगन्धोपि कन्धरामेव बाधते ॥२॥

શ્રીગોપીજનવલ્લભ એ જ જેમનું સર્વસ્વ છે, શ્રીપિતૃચરણ—આચાર્યચરણ—કમલના સેવક અત્યન્ત ગૂઢ આશયવાલા શ્રીગુંસાઇજીએ આ "ભક્તિહેતુ" નામના ગ્રન્થથી અનુગ્રહ એ જ ભક્તિનો હેતુ છે, એવો નિર્ણય કર્યો ॥ ૧ ॥ મને મૃગલોચનીના સંગી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રે અંગીકૃત કર્યાં છે. તેથી અન્ય સર્વના સમ્બન્ધનો ગન્ધ પણ મારી કન્ધરા—ડોક—ને પીડા કરે છે. અર્થાત્ બીજાનો જરા પણ સમ્બન્ધ થવો એ મારી ડોકની બાધાસમાન છે. श्रीप्रभुचरणाः ।

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

७३४
द.अ.१

ભક્તિના હેતુનો વિચાર કરી ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થવું.

भक्तिहेतुं विनिश्चित्य प्रवृत्तो भजने तु यः ।
तन्मनस्तोषकारिण्यस्त्वियं कृतिरखण्डिता ॥ १ ॥
श्रीविट्ठलपदाम्भोजस्मृतिमात्रहताशुभः ।
कृतवान् रघुनाथोहं भक्तिहेतुप्रकाशनम् ॥ २ ॥

श्रीरघुनाथचरणाः ।

જે ભક્તિના હેતુનો નિશ્ચય કરીને ભક્તિમાં પ્રવૃત્ત થયો છે તેના મનને સંતોષ કરનારી આ અખંડ કૃતિ થાઓ.

શ્રીપ્રભુચરણ કમલના સ્મરણમાત્રથી જેમનું અશુભ નષ્ટ થયું છે એવા **શ્રીરઘુનાથજી**એ આ ભક્તિહેતુનો પ્રકાશ કર્યો.

॥ श्रीप्रभुचरणविरचित "**भक्तिहेतु**" नो अनुवाद श्रीरघुनाथजीकृत टीकाना आशयथी सम्पूर्ण थयो ॥

श्री लक्ष्मीधर-विद्यामन्दिर,
देवप्रयाग (गढवाल-हिमालय)
व्यवस्थापक-पं. चक्रधर जोशी

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri

વૃત્રાસુરચતુઃશ્લોકી.

આ પુસ્તકમાં પુષ્ટિમાર્ગના ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ આ ચારે પુરુષાર્થો પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યા છે, અને ચોથા શ્લોક ઉપર શ્રીગુસાંઇજી શ્રીપુરુષોત્તમજી શ્રીહરિરાયજી શ્રીવલ્લભજી એટલા મહાનુભાવ ગોસ્વામીઓએ રચેલા ખાસ મનન કરવા લાયક આશયો આમાં સમાયેલા છે અને જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રાપ્ત થતાં બ્રહ્માનન્દ કરતાં ભક્તોના ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ વિશેષ આનન્દ છે અને તેથી જ વૃત્રાસુરે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, ગૃહ વિગેરેમાં જ પ્રભુ પાસે આસક્તિ માગી તેનું યુક્તિથી તથા શાસ્ત્રથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રન્થનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પણ શ્રીહરિરાયજીની ટીકાના આધારે આપવામાં આવ્યું છે. ૫૨ પત્રનો ગ્રન્થ છે છતાં કીંમત ફક્ત દસ જ આના. આ ગ્રન્થ પ્રત્યેક વૈષ્ણવે પોતાના ગૃહમાં રાખવા ભલામણ કરીએ છીએ.

મળવાનું ઠેકાણું:—

શ્રી જીવનાચાર્ય પુષ્ટિ સિદ્ધાન્ત પુસ્તક ભંડાર

શ્રી લાલબાવાનું મંદિર,

ભૂલેશ્વર-મુંબઈ, નંબર ૨.

શ્રીસુબોધિનીજી.

દશમસ્કંધના પ્રથમ અધ્યાયથી નવ અધ્યાય સુધીનું મૂળ તથા ચાર ટીકાઓ સહિત સંસ્કૃત, ગુજરાતી તથા હિન્દી અનુવાદ સહિત શેઠ ખીમજી કુંવરજી નરસી ખટાઉવાળાએ છપાવેલા ન્યોછાવર રૂ. ૧૨ા તથા પુષ્ટિ ભક્તિસુધાના પ્રથમ વર્ષના અંકો ન્યોછાવર રૂ. ૨) નીચેના સરનામે મળશે.

શા. કિસનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સુગંધી,

છીપી ચાલ નંબર ૨.

દશમ અને એકાદશ અધ્યાય યંત્રસ્થ.

CC-0 Pt. Chakradhar Joshi and Sons, Dev Prayag. Digitized by eGangotri